

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Факультет економіки та управління
Кафедра економіки, безпеки та інноваційної діяльності підприємства

Олена Скорук

ОСНОВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Конспект лекцій

Луцьк
2018

УДК 351.82(477)(073)
ББК 66.2 (4УКР)р30-2
С 44

Рекомендовано до друку науково-методичною радою Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 5 від 21.02.2018 р.)

Рецензенти:

Ліпич Л. Г., д.е.н., професор, декан факультету економіки та управління Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Павлова С. В., к.е.н., доцент Волинського інституту економіки та менеджменту

Скорук О. В.

С-44 Основи національної безпеки: конспект лекцій / Укладач Олена Володимирівна Скорук. – Луцьк : ПП «Поліграфія», 2018. – 131 с.

У виданні узагальнено і розкрито сутність та зміст загальної теорії національної безпеки, національної безпеки України та її складових, визначено особливості організації системи національної безпеки зарубіжних країн.

Рекомендовано студентам 5 курсу спеціальності 073 «Менеджмент» освітньої програми «Управління фінансово-економічною безпекою».

УДК 351.82(477)(073)

ББК 66.2 (4УКР)р30-2

Скорук О. В., 2018

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2018

ЗМІСТ

Передмова.....	6
Структура навчальної дисципліни.....	7
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ	9
ТЕМА 1. ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ (НАЦІОБЕЗПЕКОЗНАВСТВА).....	9
1.1. Сутність та зміст теорії національної безпеки (націобезпекознавства).....	9
1.2. Об'єкт і предмет націобезпекознавства.....	11
1.3. Цілі та завдання націобезпекознавства.....	11
1.4. Функції націобезпекознавства.....	12
1.5. Сутність та зміст національної безпеки.....	14
ТЕМА 2. СИСТЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ	17
2.1. Поняття, зміст та класифікація національних інтересів.....	17
2.2. Загрози національній безпеці: сутність, класифікація та зміст.....	19
2.3. Складові національної безпеки та їх характеристика.....	21
ТЕМА 3. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ.....	24
3.1. Сутність та зміст нормативно-правового забезпечення національної безпеки.....	24
3.2. Принципи та засоби формування нормативно-правового поля забезпечення національної безпеки.....	26
3.3. Система нормативно-правових актів у сфері забезпечення національної безпеки.....	27
3.4. Передумови прийняття та основні положення Закону України «Про основи національної безпеки України».....	30
3.5. Стратегія та Доктрини національної безпеки України.....	31
ТЕМА 4. СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНОЮ БЕЗПЕКОЮ.....	34
4.1. Сутність системи управління національною безпекою.....	34
4.2. Складові системи управління національною безпекою.....	35
ТЕМА 5. РАДА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНОЮ БЕЗПЕКОЮ.....	37
5.1. Конституційно-правовий статус Ради національної безпеки і оборони України.....	37
5.2. Принципи формування та діяльності Ради національної безпеки і оборони України.....	39
5.3. Функції та компетенція Ради національної безпеки та оборони України..	41
5.4. Основні елементи структури РНБОУ.....	44

ТЕМА 6. НЕДЕРЖАВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ	46
6.1. Сутність, завдання та функції недержавної системи національної безпеки..	46
6.2. Методи забезпечення національної безпеки України недержавною системою безпеки.....	50
6.3. Складові недержавної системи національної безпеки.....	51
ТЕМА 7. ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ СИСТЕМ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН.....	52
7.1. Система органів національної безпеки США.....	52
7.2. Система та структура органів національної безпеки Франції.....	54
7.3. Система органів національної безпеки ФРН.....	58
7.4. Система органів національної безпеки Великої Британії.....	59
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В РІЗНИХ СФЕРАХ ДІЯЛЬНОСТІ	
ТЕМА 8. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	61
8.1. Поняття та зміст інформаційної безпеки України.....	61
8.2. Загрози інформаційній безпеці.....	64
8.3. Система забезпечення інформаційної безпеки України.....	68
8.4. Державна політика національної безпеки в інформаційній сфері.....	70
ТЕМА 9. СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	75
9.1. Поняття та зміст екологічної безпеки України.....	75
9.2. Загрози екологічній безпеці України.....	76
9.3. Система забезпечення екологічної безпеки України.....	79
9.4. Напрями забезпечення національної безпеки в екологічній сфері.....	83
9.5. Державна система моніторингу довкілля.....	84
ТЕМА 10. ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВОЄННОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	87
10.1. Поняття та зміст воєнної безпеки України.....	87
10.2. Загрози воєнній безпеці України.....	88
10.3. Система забезпечення воєнної безпеки: мета та функції.....	90
10.4. Збройні Сили України: структура та призначення.....	91
10.5. Напрями забезпечення національної безпеки у воєнній сфері.....	94
ТЕМА 11. ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	95
11.1. Поняття та зміст економічної безпеки України.....	95
11.2. Поняття та види загроз національній безпеці в економічній сфері.....	96
11.3. Складові економічної безпеки та їх характеристика.....	98
11.4. Система забезпечення економічної безпеки України.....	100
11.5. Напрями забезпечення національної безпеки в економічній сфері.....	102

ТЕМА 12. ОЦІНКА РІВНЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ.....	103
12.1. Методи оцінки рівня економічної безпеки держави.....	103
12.2. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України.....	106
ТЕМА 13. ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА І ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА.....	111
13.1. Сутність тіньової економіки.....	111
13.2. Структура тіньової економіки.....	112
13.3. Детінізація економіки – пріоритет економічної безпеки України.....	114
ТЕМА 14. МЕТОДИ ОЦІНКИ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	118
Список літератури.....	124
Основна література для студентів.....	125
Додаткова література для студентів.....	126
Короткий термінологічний словник.....	127

Передмова

Радикальні трансформації в Україні стали наслідком тривалих соціально-політичних та економічних змін. Сьогодні Україна має серйозні проблеми, які пронизують усю систему її національної безпеки. У зв'язку з цим формування системи національної безпеки викликало низку теоретичних, методологічних та практичних питань з цієї проблеми.

Метою викладання навчальної дисципліни «Основи національної безпеки» є формування системи спеціальних знань з питань організації систем безпеки на підприємствах з урахуванням вимог системи національної безпеки.

Основними завданнями вивчення дисципліни «Основи національної безпеки» є вивчення основних теоретичних положень дисципліни; з'ясування сутності та основних положень національної безпеки України; визначення основних напрямів забезпечення національної безпеки держави; формування знань, умінь та творчого підходу при розробці та управлінні системою безпеки.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є теоретико-методологічні та правові основи забезпечення національної безпеки України.

До кінця навчання студенти будуть компетентними у таких питаннях:

- концептуальні засади національної безпеки;
- проблеми формування системи управління національною безпекою;
- нормативно-правове забезпечення національної безпеки, недоліки законодавства в сфері національної безпеки та його удосконалення;
- використання категорійно-понятійного апарату при аналізі інформаційної, політичної, економічної, воєнної, екологічної та інших функціональних сфер національної безпеки;
- здійснення ефективного моніторингу рівня забезпечення національної безпеки у конкретних сферах життєдіяльності;
- контроль виконання заходів щодо реалізації політики національної безпеки у відповідній сфері життєдіяльності;
- підготовка рекомендацій, пропозицій до проектів зовнішньо- та внутрішньополітичних стратегій України, спрямованих на адекватну відповідь реальним та потенційним загрозам національній безпеці України.

Структура навчальної дисципліни

Таблиця 1

Назва змістових модулів і тем	Усього	Лек.	Прак.	Сам. роб.	Конс.
1	2	3	4	5	6
Змістовий модуль 1.					
Теоретико-методичні основи національної безпеки України					
Тема 1. Поняття та зміст загальної теорії національної безпеки (націобезпекознавства)	10	2	2	6	
Тема 2. Система національної безпеки	11	2	2	6	1
Тема 3. Нормативно-правове забезпечення національної безпеки	13	4	2	6	1
Тема 4. Система управління національною безпекою	11	2	2	6	1
Тема 5. Рада національної безпеки і оборони України як орган стратегічного управління національною безпекою	9	2	2	5	
Тема 6. Недержавна система національної безпеки	11	2	2	6	1
Тема 7. Особливості організації систем національної безпеки зарубіжних країн	9	2	2	5	
Разом за змістовим модулем 1	74	16	14	40	4
Змістовий модуль 2.					
Забезпечення національної безпеки в різних сферах діяльності					
Тема 8. Забезпечення інформаційної безпеки України	9	2	2	5	
Тема 9. Стан та перспективи забезпечення екологічної безпеки України	9	2	2	5	
Тема 10. Проблеми забезпечення воєнної безпеки України	11	4	2	5	
Тема 11. Особливості забезпечення економічної безпеки України	13	2	2	8	1
Тема 12. Кількісна оцінка економічної безпеки держави	11	2	2	6	1

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5	6
Тема 13. Економічна безпека і тіньова економіка	11	2	2	6	1
Тема 14. Методи оцінки тіньової економічної діяльності	12	2	4	5	1
Разом за змістовим модулем 2	76	16	16	40	4
Усього годин	150	32	30	80	8

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

ТЕМА 1

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ (НАЦІОБЕЗПЕКОЗНАВСТВА)

- 1.1. Сутність та зміст теорії національної безпеки (націобезпекознавства)
- 1.2. Об'єкт і предмет націобезпекознавства
- 1.3. Цілі та завдання націобезпекознавства
- 1.4. Функції націобезпекознавства
- 1.5. Сутність та зміст національної безпеки

1.1. Сутність та зміст теорії національної безпеки (націобезпекознавства)

Науковий напрям про національну безпеку у науковій та навчальній літературі визначають як націобезпекознавство. Цей напрям повинен зосередитись на розгляді питання про те, як утворюється система національної безпеки і що вона собою являє.

Науковий напрям про національну безпеку перебуває на етапі становлення. Сьогодні відсутня цілісна теорія, яка здатна пояснити зародження, існування та розвиток системи національної безпеки, виникнення загроз, їх передбачення та нейтралізацію. Крім того, не до кінця сформований категорійно-понятійний апарат та методологічний інструментарій дослідження національної безпеки.

Теорія національної безпеки (націобезпекознавство) – система знань, яка описує і пояснює сукупність явищ у сфері національної безпеки.

Націобезпекознавство – новий інтегрований науковий напрям, що поєднує багато наукових теорій: геополітика (наука про відношення землі і політичних процесів), управління, синергетика, теорія держави та права, міжнародне право, міжнародні відносини, оперативно-розшукова діяльність, розвідувальна діяльність тощо.

Розвиток націобезпекознавства як наукового напрямку та навчальної дисципліни обумовлений низкою чинників, які можна об'єднати в дві групи:

1. Чинники та теоретичному рівні:

- відсутність цілісної системи знань про феномен національної безпеки;
- відсутність підходів до формування механізмів вирішення проблем у сфері національної безпеки;
- недостатня розробленість питань управління знаннями у сфері національної безпеки;
- відсутність програм підготовки фахівців у сфері національної безпеки.

2. Чинники на практичному рівні:

- нарощування загроз та небезпек, які набувають глобального характеру;
- збільшення кількості та масштабності реалізованих небезпек та загроз;

- низька безпекова культура;
- відсутність науково-дослідних центрів, служб попередження і механізмів швидкого реагування на активізацію загроз і небезпек;
- недостатня наявність наукової та довідкової літератури;
- невисока ефективність Ради національної безпеки і оборони України тощо.

Мета націобезпекознавства – формування моделі системи знань про національну безпеку. Ліпкан В. А. пропонує новий підхід до дослідження національної безпеки через застосування синергетичного підходу (з гр. синергетика – «син» – «спільний» і «ергос» – «дії»).

Націобезпекознавство ґрунтується на таких основних **принципах і положеннях**:

- об'єктом дослідження є безпека людини, нації і держави, які утворюють систему національної безпеки;
- для дослідження системи національної безпеки, необхідно враховувати інтуїцію, досвід, здатність до узагальнення, прогнозування та інші психофізіологічні властивості та можливості людини;
- дослідження національної безпеки полягає у формуванні прийомів, гіпотез, моделей і алгоритмів, які застосовуються на результатах синергетичного підходу до різних за своїм змістом дестабілізуючих чинників.

Націобезпекознавство інтегрує в собі положення таких теорій, як теорія соціального управління, загальна теорія безпеки, загальна теорія систем, теорії катастроф, теорії криз, теорії динамічних систем тощо.

Крім того, націобезпекознавство використовує закони, методи, критерії та принципи природничих, технічних, суспільних наук, зокрема:

- *управління та інформатики* (кібернетика, теорія соціального управління, теорія ігор, теорія катастроф, теорія систем, теорія мотивації, теорія розвитку, теорія ефективності тощо);
- *фізики* (теорія оптимальності, теорія дисипативних структур тощо);
- *біології і фізіології* (генетика, теорія еволюції, нейрофізіологія тощо);
- *математика* (методи математичного системного аналізу, математична статистика і теорія ймовірностей, математичне моделювання, теорія множин, теорія ризику тощо);
- *хімія* (теорія хімічних реакцій, біохімія тощо);
- *машинознавства* (аналіз і синтез складних систем тощо);
- *механіки, геології, суспільствознавства*.

Особливості загальної теорії національної безпеки (націобезпекознавства) як науки:

1. Вона є суспільною міждисциплінарною наукою, яка досліджує проблеми національної безпеки в комплексі та взаємодії, і здійснюється фахівцями як державних, так і недержавних установ.

2. Вона є галуззю безпекознавства.

3. Дослідження національної безпеки здійснюється із застосуванням різноманітних методологічних пізнавальних підходів (структурно-функціональний, системний, синергетичний тощо).

4. Вона має свій понятійно-категорійний апарат (головними складовими елементами якого є безпека, загроза, небезпека, система національної безпеки, національні інтереси тощо).

1.2. Об'єкт і предмет націобезпекознавства

Націобезпекознавство належить до суспільних наук. Це обумовлено тим, що його **об'єктом** є національна безпека. Він передбачає суспільні відносини, які виникають у зв'язку з забезпеченням національної безпеки в різних сферах життєдіяльності.

Предмет націобезпекознавства: явища, тенденції та закономірності розвитку системи національної безпеки, зміст яких – той чи інший спосіб і форма забезпечення національних інтересів.

В узагальненому вигляді **предмет націобезпекознавства** становлять такі елементи:

- націобезпекознавство, яке відображає сутнісні сторони забезпечення національної безпеки, її закономірності;
- чинники у сфері національної безпеки, які визначають напрями функціонування системи забезпечення національної безпеки, а також методи забезпечення національної безпеки;
- нормативно-правове забезпечення національної безпеки;
- правові організаційно-управлінські, морально-етичні, націобезпекові відносини у сфері національної безпеки;
- перспективні технології удосконалення управління системою забезпечення національної безпеки.

Для дослідження предмету націобезпекознавства необхідним є формування **механізму національної безпеки** – сукупності цілей, функцій, принципів і методів, взаємодія яких забезпечує ефективне функціонування системи національної безпеки, як дієвого інструменту реалізації національних інтересів.

1.3. Цілі та завдання націобезпекознавства

Основні цілі націобезпекознавства:

- ознайомлювати з науковими вітчизняними та західними теоріями і концепціями національної безпеки;
- сформулювати дерево прикладних теорій національної безпеки;
- показати місце та роль державних і недержавних суб'єктів у забезпеченні національної безпеки України, їх взаємозв'язок у цьому процесі;
- сприяти підвищенню націобезпекознавчої культури української нації.

Головні завдання, які повинне розв'язувати націобезпекознавство, групуються на:

- **теоретико-методологічні** – передбачають розроблення механізму щодо формування системи знань про національну безпеку;
- **функціонально-організаційні** – спрямовані на створення найефективнішої моделі системи національної безпеки;
- **ресурсні** – пов'язані з відповідним матеріально-технічним та іншими видами забезпечення системи національної безпеки;

– **методичні** – передбачають розроблення досконаліших способів і прийомів підготовки та прийняття управлінських рішень у сфері національної безпеки;

– **технологічні** – спрямовані на оптимізацію процесу функціонування системи національної безпеки на всіх етапах розвитку.

Таким чином, до **головних завдань націобезпекознавства** належать:

– аналіз ситуації в країні загалом та в найбільш важливих сферах життєдіяльності;

– ідентифікація джерел найбільшої небезпеки з подальшою організацією управління їхнім розвитком;

– розроблення ефективних альтернативних проектів запобігання чи ліквідації наслідків від реалізації загроз і небезпек національній безпеці;

– моніторинг проблем національної безпеки та пошук шляхів їх розв’язання;

– пошук технологій, тактики і стратегії забезпечення національної безпеки;

– підвищення безпекової культури серед населення;

– вивчення передової як вітчизняної, так і зарубіжної практики забезпечення національної безпеки та розроблення на цій основі дієвих способів організації і практичного здійснення забезпечення національної безпеки;

– дослідження стану нормативно-правового забезпечення національної безпеки, моделювання його ієрархічної системи;

– дослідження стану інформаційного забезпечення, розроблення моделі інформаційної структури національної безпеки;

– розроблення механізмів взаємодії суб’єктів забезпечення національної безпеки тощо.

1.4. Функції націобезпекознавства

1. Теоретико-пізнавальна – полягає у вивченні, аналізі та синтезі, систематизації, узагальненні та роз’ясненні основних законів і закономірностей функціонування та розвитку процесів у сфері національної безпеки та різних теорій і концепцій, які їх описують і пояснюють.

2. Онтологічна функція – полягає у можливості націобезпекознавства дати відповідь на запитання, що таке національна безпека, як і чому вона виникла, що являє собою на конкретному етапі, і що може становити в майбутньому.

3. Методологічна функція передбачає визначення цілей, завдань, засобів, принципів та методів пізнання і впливу на процеси забезпечення національної безпеки, розроблення й уточнення понятійно-категорійного апарату націобезпекознавства як науки та за їх допомогою формулювання законів і тенденцій реалізації національних інтересів.

4. Гносеологічна функція. Теорія пізнання націлена на вивчення самого пізнання. Враховуючи той факт, що націобезпекознавство є фундаментальною наукою, воно сприяє розвитку націобезпекового пізнання.

5. Евристична функція. Націобезпекознавство не обмежується пізнанням і поясненням явищ у сфері національної безпеки, а відкриває на основі виявлення законів, принципів та проблем нові закономірності в їхньому розвитку.

6. Критична функція. Її суть полягає в критичному аналізі теоретичних положень і практики забезпечення національної безпеки. Допомогає виявляти недостатньо розроблені питання та удосконалювати механізми їх розв'язання.

7. Світоглядна функція полягає у тому, щоб впливати на формування свідомості й культури в сфері національної безпеки, а також орієнтації та поведінки окремих осіб, спільнот, суспільства в цілому.

8. Ідеологічна функція. Націобезпекознавство акумулює і приводить до системи ідеї про національну безпеку України, створює наукову базу для формування націобезпекової культури.

9. Інтегративна функція. Ґрунтується на методології міждисциплінарних досліджень, а, отже, передбачає інтеграцію знань, отриманих іншими науками і теоріями.

10. Функція моделювання. Передбачає розроблення формальних, евристичних, математичних, імітаційних та інших моделей забезпечення національної безпеки для проведення практичних досліджень із перевірки надійності системи забезпечення національної безпеки.

11. Прогностична функція. Її головне завдання полягає у передбаченні наслідків тих чи інших рішень у сфері національної безпеки, виконання планів, впровадження в життя різних концепцій, стратегій, доктрин та програм, підготовка середньо- та довгострокових прогнозів можливої ескалації загроз і небезпек.

12. Прикладна функція. Її суть полягає у тому, що на основі пізнання законів функціонування системи національної безпеки виробляти практичні рекомендації для формування дієвої політики національної безпеки.

13. Описова функція. Допомогає описувати систему національної безпеки, враховуючи сучасні геополітичні реалії, найбільш суттєві чинники як позитивні, так і негативні, які впливають на функціонування та розвиток системи національної безпеки.

14. Функція пояснення. Передбачає пояснення поведінки суб'єктів забезпечення національної безпеки, включаючи поведінку, пов'язану з функціонуванням самої системи забезпечення національної безпеки. Є важливою для подальшого застосування і розвитку знань про систему забезпечення національної безпеки з урахуванням її перспектив у подальшому.

15. Практично-організаторська функція. Націобезпекознавство слугує науковою основою функціонування особи, суспільства і держави як єдиного організму, відпрацьовує численні рекомендації для розв'язання проблем забезпечення національних інтересів, а також налагодження функціонування механізму балансу інтересів особи, суспільства і держави.

Функції націобезпекознавства взаємозалежні і доповнюють одна одну. Лише в системі вони надають можливості щодо формування уявлення про призначення націобезпекознавства.

1.5. Сутність та зміст національної безпеки

Вперше термін «національна безпека» використано Т. Рузвельтом у 1904 році у посланні до Конгрессу США, де він обґрунтовував приєднання зони Панамського каналу інтересами національної безпеки. Основні ідеї сучасного розуміння національної безпеки було викладено у «Законі про національну безпеку», прийнятому у США 1947 році.

Згідно із Законом України «Про основи національної безпеки України» **національна безпека** – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у сферах правоохоронної діяльності, боротьби з корупцією, прикордонної діяльності та оборони, міграційної політики, охорони здоров'я, освіти та науки, науково-технічної та інноваційної політики, культурного розвитку населення, забезпечення свободи слова та інформаційної безпеки, соціальної політики та пенсійного забезпечення, житлово-комунального господарства, ринку фінансових послуг, захисту прав власності, фондових ринків і обігу цінних паперів, податково-бюджетної та митної політики, торгівлі та підприємницької діяльності, ринку банківських послуг, інвестиційної політики, ревізійної діяльності, монетарної та валютної політики, захисту інформації, ліцензування, промисловості та сільського господарства, транспорту та зв'язку, інформаційних технологій, енергетики та енергозбереження, функціонування природних монополій, використання надр, земельних та водних ресурсів, корисних копалин, захисту екології і навколишнього природного середовища та інших сферах державного управління при виникненні негативних тенденцій до створення потенційних або реальних загроз національним інтересам.

В свою чергу, В. А. Ліпкан зазначає, що **національна безпека** – це не лише стан захищеності національних інтересів від внутрішніх і зовнішніх загроз, але й гарантованість створення державними та недержавними інституціями сприятливих умов для їх прогресуючого розвитку, джерел добробуту народу комплексом заходів, у тому числі й силових.

Сутність національної безпеки полягає у забезпеченні розвитку України з метою максимального задоволення потреб та інтересів представників української нації, відповідно до загально визнаних норм співіснування, що необхідні для їх самозбереження, самовідтворення і самовдосконалення.

Об'єкти національної безпеки:

- людина і громадянин – їхні конституційні права і свободи;
- суспільство – його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси;
- держава – її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність.

Суб'єкти забезпечення національної безпеки:

- Президент України;
- Верховна Рада України;

- Кабінет Міністрів України;
- Рада національної безпеки і оборони України;
- міністерства та інші центральні органи виконавчої влади;
- Національний банк України;
- суди загальної юрисдикції;
- прокуратура України;
- Національне антикорупційне бюро України;
- місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування;
- Збройні Сили України; Служба безпеки України; Служба зовнішньої розвідки України; Державна прикордонна служба України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України;
- органи і підрозділи цивільного захисту;
- громадяни України, об'єднання громадян.

Принципи забезпечення національної безпеки України:

- пріоритет прав і свобод людини і громадянина;
- верховенство права;
- пріоритет договірних (мирних) засобів у розв'язанні конфліктів;
- своєчасність і адекватність заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам;
- чітке розмежування повноважень та взаємодія органів державної влади у забезпеченні національної безпеки;
- демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією держави та іншими структурами в системі національної безпеки;
- використання в інтересах України міждержавних систем та механізмів міжнародної колективної безпеки.

Визначаючи зміст національної безпеки, виділяють такі її *аспекти*:

1. Державно-правовий аспект. Головним суб'єктом виступає держава, яка за допомогою власного механізму, а також механізму права здійснює вплив на суспільні відносини і забезпечує через ефективне функціонування системи національної безпеки свої національні інтереси.

2. Соціально-політичний аспект. Національна безпека є необхідною умовою не лише виживання нації, але й для створення умов щодо безпечного існування інших націй. З цієї позиції національна безпека розглядається, з одного боку, як система, а з іншого, як елемент систем вищого рівня. Тому ефективне функціонування в країні системи національної безпеки створює підґрунтя для забезпечення безпеки не лише в цій країні, але інших країн.

3. Соціально-економічний аспект. Формування системи національної безпеки допоможе у боротьбі з економічною злочинністю, стане запорукою нормального функціонування економічної системи, забезпечення достатнього рівня життя громадян.

4. Інформаційний аспект. Оскільки сучасний етап розвитку суспільства характеризується зростанням ролі інформаційної сфери, тому формування системи національної безпеки характеризує відносини у сфері реалізації конституційних прав людини і громадянина на доступ до інформації, а також системи регулювання суспільних відносин, що виникають при цьому. Крім

того, інформаційних аспект національної безпеки полягає в тому, що вона створює умови для забезпечення інформаційного суверенітету держави, гармонійного розвитку національної української інформаційної структури.

5. Екологічний аспект. Він характеризує механізми запобігання завданню шкоди навколишньому середовищу, піклування про здоров'я людини, формування системи соціально-правових і соціально-економічних гарантій захисту прав громадянина на екологічну безпеку.

6. Воєнний аспект. Характеризує національну безпеку як надійний механізм захисту держави.

Визначальні характеристики національної безпеки (ті риси, які характеризують систему національної безпеки).

До них можна віднести:

1. Незалежність – полягає у можливості безперешкодного забезпечення національних інтересів, спроможності використовувати національні важелі для творення української нації.

2. Стійкість – передбачає міцність і надійність усіх складових елементів під час впливу дестабілізуючих чинників як зсередини, так і ззовні, їх прогнозування та нейтралізацію.

3. Здатність до саморозвитку і прогресу полягає в спроможності самостійно реалізовувати і захищати національні інтереси, застосовувати інноваційні технології управління системою національної безпеки, забезпечуючи стабільність її структурних елементів і зв'язків між ними.

ТЕМА 2 СИСТЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

- 2.1. Поняття, зміст та класифікація національних інтересів
- 2.2. Загрози національній безпеці: сутність, класифікація та зміст
- 2.3. Складові національної безпеки та їх характеристика

2.1. Поняття, зміст та класифікація національних інтересів

Фундаментальним елементом системи національної безпеки та основою національної безпеки є захист національних інтересів. Від їх визначення залежать напрями функціонування системи національної безпеки, тому зосередимось на детальному розгляді цього поняття.

Національні інтереси – життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток (зг. Закону України «Про основи національної безпеки України»).

Національні інтереси України відображають:

- фундаментальні цінності та прагнення українського народу, його потреби в належних умовах життєдіяльності, підвищення стійкості державних інститутів;
- розвиток української нації, історичної свідомості та національної гідності українців, розвиток етнічної, культурної, мовної, релігійної самобутності усіх національностей, що проживають в Україні;
- зміцнення генофонду українського народу, його фізичного і морального здоров'я та інтелектуального потенціалу;
- створення громадянського суспільства, підвищення ефективності діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, розвиток демократичних інститутів для забезпечення прав і свобод людини;
- подолання економічної кризи і створення соціально-орієнтованої ринкової економіки;
- збереження та підвищення науково-технічного потенціалу, утвердження інноваційної моделі розвитку;
- забезпечення технологічної та техногенної безпеки життєдіяльності громадян і суспільства, збереження навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів;
- забезпечення розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України, гарантування вільного розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншин України;
- забезпечення державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості кордонів;
- інтеграція України до європейського політичного, економічного правового та до євроатлантичного безпекового простору;

– налагодження рівноправних і взаємовигідних відносин з усіма державами, інтегрування у європейську та світову спільноту при збереженні економічної самостійності;

– недопущення домінування іноземного економічного, політичного та культурного впливу;

– досягнення вільного доступу до важливих економічних зон, комунікацій та інформаційних потоків;

– підтримка міжнародного процесу з нерозповсюдження ядерних технологій, нових видів озброєнь, зниження чисельного і бойового складу збройних сил;

– участь у формуванні ефективної міжнародної, глобальної та регіональної безпеки.

Категорія «національні інтереси» є багатокомпонентною. Через це постала необхідність у їх класифікації, виокремленні базових (фундаментальних), життєво важливих та інших груп. Класифікація національних інтересів повинна розглядатися через необхідність виокремлення тих із них, завдання шкоди яким свідчить про національну небезпеку.

Класифікаційні ознаки:

1. За мірою важливості виділяють:

– **життєво важливі національні інтереси** – це такі національні інтереси, які пов'язані з виживанням і безпекою нації, захистом території України і території союзників, важливих елементів інфраструктури, забезпеченням безпеки громадян та їх економічного добробуту;

– **важливі національні інтереси** – такі національні інтереси, які не пов'язані з виживанням України, але, які чинять вплив на добробут країни і характер міжнародної ситуації;

– **інші національні інтереси** – такі національні інтереси, яким можуть загрожувати стихійні лиха, значні виробничі катастрофи, порушення прав людини.

2. За рівнем виявлення виділяють:

– **внутрішні** – це національні інтереси, досягнення яких можливе за рахунок ефективно діючої економічної системи держави, дієздатних сил забезпечення національної безпеки;

– **зовнішні** – базуються на внутрішніх і спрямовані на максимально ефективно забезпечення національних інтересів за межами України.

3. За рівнем стійкості:

– **стратегічні національні інтереси** – такі національні інтереси, забезпечення яких сприяє досягненню найдосконалішого соціально-економічного та духовного розвитку. Стратегічні національні інтереси закладають фундамент для стратегії управління системою національної безпеки, визначають головні цілі та напрями управлінської діяльності; вони співпадають з життєво важливими національними інтересами;

– **тактичні національні інтереси** – це конкретизовані стратегічні національні інтереси, які потребують впровадження в короткотерміновий

період, вони є засобом впровадження стратегічних національних інтересів у життя; вони співпадають з важливими національними інтересами;

– **оперативні національні інтереси** – це така сукупність національних інтересів, реалізація в життя яких дозволяє негайно впливати на конкретні відхилення від досягнення тактичних та стратегічних національних інтересів, вони співпадають з іншими національними інтересами.

4. За рівнем пріоритетності:

– **пріоритетні національні інтереси** – такі національні інтереси, які мають пріоритет на тому чи іншому етапі історичного розвитку країни, зумовлені об'єктивними потребами соціуму та його прогресивного розвитку і вимагають першочергових заходів щодо їх реалізації;

– **потенційно пріоритетні національні інтереси** – такі національні інтереси, які за певних умов можуть стати пріоритетними;

– **звичайні національні інтереси** – інші національні інтереси, які не належать до пріоритетних та потенційно пріоритетних національних інтересів.

2.2. Загрози національній безпеці: сутність, класифікація та зміст

Загрози національній безпеці – це явні чи потенційні дії, які ускладнюють або унеможливають реалізацію національних інтересів і створюють небезпеку для системи національної безпеки, життєзабезпечення її системоутворюючих елементів.

Загрози національній безпеці – наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України ((зг. Закону України «Про основи національної безпеки України»).

Загрози діють головним чином у відповідній сфері національних інтересів, але їх негативний вплив може поширюватися і на національні інтереси в інших сферах життєдіяльності.

Загрози мають кілька стадій розвитку: зародження (початок формування), вияв (знаходження виразних форм), загострення (критична стадія негативного впливу з відповідними наслідками).

Класифікація загроз ставить своїм завданням їх поділ за сутнісними ознаками на окремі групи. Загрози класифікують за такими ознаками:

1. За джерелами походження:

– **природного походження** – передбачають небезпечні геологічні, метеорологічні, гідрологічні, біологічні, медико-біологічні, фізико-хімічні загрози (наприклад, проблеми повеней у Закарпатті);

– **техногенного походження** – транспортні аварії, пожежі, аварії з викидом, небезпечних хімічних, радіоактивних, біологічних речовин, раптове руйнування споруд та будівель тощо;

– **антропогенного походження** – науково-технічні, соціально-медичні, соціально-географічні, соціально-екологічні, економічні, психологічні, демографічні, освітньо-педагогічні, культурно-естетичні, зовнішньополітичні, внутрішньополітичні, інформаційні, прикордонні та ін.

2. За змістом дій:

– **ненавмисні**, викликані помилковими чи ненавмисними діями людини

(помилковий запуск ракети тощо);

– **навмисні**, що стали результатом навмисних дій людей (акт тероризму, провокація війни, інформаційні війни тощо).

3. За повнорюваністю вчинення:

– **повторювані** – загрози, які раніше траплялися;

– **продовжувані** – неодноразове здійснення загроз, що складається з низки тотожних загроз, які мають спільну мету.

4. За сферами походження:

– **екзогенні** – джерело дестабілізації системи лежить поза її межами;

– **ендогенні** – алгоритм дестабілізації системи перебуває в самій системі.

5. За формами вияву:

– **кумулятивні** – загрози, які чинять однобічний вплив на систему національної безпеки, впливають на один структурний елемент;

– **диверсифіковані** – загрози, які одночасно впливають на кілька структурних елементів системи національної безпеки.

6. За відношенням до людської діяльності:

– **об'єктивні** – загрози, які формуються і реалізуються незалежно від бажання і волі людини, її діяльності, або пов'язані з якісними характеристиками суб'єкта безпеки;

– **суб'єктивні** – є результатом свідомої, цілеспрямованої діяльності людини і соціальних інститутів.

7. За значенням:

– **допустимі** – загрози, які не можуть призвести до колапсу системи;

– **недопустимі** – загрози, які можуть призвести до змін, несумісних із подальшим існуванням системи національної безпеки.

8. За об'єктами впливу:

– **людині** – процес активізації як зовнішніх, так і внутрішніх алгоритмів, що створюють потенційну або реальну загрозу забезпеченню особистої безпеки громадян;

– **нації** – процес активізації як зовнішніх, так і внутрішніх алгоритмів, що створюють потенційну або реальну загрозу забезпеченню національних інтересів;

– **державі** – процес активізації як зовнішніх, так і внутрішніх алгоритмів, що створюють потенційну або реальну загрозу існуванню держави.

9. За елементами системи національної безпеки;

– нації;

– національній ідеї;

– національним інтересам;

– об'єктам і суб'єктам національної безпеки;

– системі національної безпеки загалом;

– самому процесу забезпечення національної безпеки;

– системі забезпечення національної безпеки;

– національній безпеці.

10. За наслідками:

– **цивілізаційні** – реалізовані загрози на певному етапі розвитку суспільства, що призвели до порушення цілісності та сталості суспільства в поступальному історичному розвитку;

– **глобальні** – реалізовані загрози, що охоплюють весь світ;

– **транснаціональні** – реалізовані загрози, що охоплюють різні нації;

– **регіональні** – реалізовані загрози, що охоплюють нації певного регіону;

– **національні** – реалізовані загрози, що обмежуються сферою однієї нації;

– **локальні** – реалізовані загрози, що обмежуються сферою конкретного об'єкта (району, області, суб'єктів підприємницької діяльності, осіб тощо).

11. За рівнем небезпеки:

– **особливо небезпечні** – такі, що створюють небезпеку заподіяння шкоди життєво важливим національним інтересам;

– **підвищено небезпечні** – загрози, що створюють небезпеку заподіяння шкоди важливим національним інтересам;

– **небезпечні** – загрози, що створюють небезпеку заподіяння шкоди іншим національним інтересам.

12. За характером спрямування:

– **прямі** – наявність безпосереднього причинно-наслідкового зв'язку між загрозою та потенційними наслідками її втіленням;

– **непрямі** – наявність безпосереднього причинно-наслідкового зв'язку не є очевидною.

13. За сферами життєдіяльності:

– фінансові та економічні;

– енергетичні;

– демографічні;

– науково-технічні та технологічні;

– продовольчі;

– воєнні;

– гуманітарні тощо.

2.3. Складові національної безпеки та їх характеристика

Національна безпека України за суспільними сферами функціонування поділяється на такі основні види:

– політичну безпеку,

– економічну безпеку,

– державну безпеку,

– соціальну безпеку,

– інформаційну безпеку,

– науково-технологічну безпеку,

– екологічну безпеку,

– гуманітарну безпеку,

– воєнну (військову) безпеку.

Вони характеризуються своєрідністю, але перебувають у тісних

взаємозв'язку і взаємозалежності. Вказані елементи є однаково важливими для формування комплексної системи безпеки, але, залежно від історичних обставин, різноманітних чинників кожна складова може набувати особливого значення.

Політична безпека – це стан захищеності політичних інтересів особи, соціальних груп, держав від внутрішніх та зовнішніх загроз, а також система заходів щодо забезпечення цієї захищеності. У багатьох випадках вона ототожнюється з державною безпекою, проте її зміст значно ширший. Політична безпека, як центральний елемент національної безпеки, означає безпеку всього політичного життя, захищеність прав і свобод громадян, політичних партій, громадсько-політичних об'єднань, рухів, цілісності та незалежності держави від політичного свавілля й екстремізму в середині держави, політичного тиску та агресивних спрямувань на міжнародній арені.

Під **державною безпекою** розуміють захищеність державних інституцій, необхідних для виконання функцій з управління загальносуспільними справами. До них належать державний суверенітет, територіальна цілісність, державний кордон, конституційний лад, державна влада, економічний, науково-технічний і оборонний потенціали.

Економічна безпека – це стан захищеності національної економіки, який забезпечує здійснення економічного суверенітету, економічне зростання в умовах системи міжнародних взаємозв'язків.

Економічна безпека передбачає захист економічного життя від незаконних і підривних фінансово-економічних дій певних громадян, організацій та інших держав. Вона пов'язана з захистом економічних прав і свобод, майна громадян, громадських організацій та держави з забезпеченням економічної рівноправності, свободи торгівлі, економічної діяльності в межах чинного законодавства. Найважливішим чинником економічної безпеки є відповідність системи економічних та виробничих відносин не лише потребам виробництва, а й економічного розвитку країни.

В межах цієї складової виділяють такі її *напрями*: виробнича, демографічна, енергетична, зовнішньоекономічна, інвестиційно-інноваційна, макроекономічна, продовольча, соціальна, фінансова безпеки.

Соціальна безпека відображає стан захищеності соціальних інтересів особи, соціальних груп та суспільства загалом. Від соціальної безпеки залежать забезпечення нормальних умов життя суспільства, недопущення деградації певних соціальних груп, саме виживання української нації. Вона є таким станом правових норм та інститутів безпеки, що забезпечують захист прав і свобод людини, духовних і матеріальних цінностей суспільства.

Інформаційна безпека суспільства і держави характеризується рівнем захищеності, стійкістю основних сфер життєдіяльності (економіки, сфери управління, військової справи тощо) щодо небезпечних, дестабілізуючих інформаційних впливів.

Інформаційна безпека особистості відображає рівень і якість її інформування щодо реального стану справ у всіх сферах життєдіяльності, захищеність її психіки та свідомості від небезпечних інформаційних впливів –

маніпулювання, дезінформування тощо. Це такий стан правових норм та відповідних інститутів, що забезпечує постійну наявність достовірної інформації для прийняття обґрунтованих управлінських та політичних рішень і захист інформаційних ресурсів держави.

Екологічна безпека – це стан правових норм і відповідних інститутів, що гарантує захист навколишнього середовища, раціональне використання та відновлення природних ресурсів, зберігання і розвиток довкілля для забезпечення повноцінної життєдіяльності людини.

Науково-технологічна безпека – це стан захищеності наукового потенціалу держави, наявних у країні конкурентоспроможних технологій, а також недопущення та усунення наслідків технологічної недосконалості та господарської діяльності.

Гуманітарна безпека – це стан захищеності гуманітарного потенціалу нації: її фізичного та психічного здоров'я, соціального добробуту, моральності, духовності, інтелектуального ресурсу, психологічної єдності, гуманітарної активності.

Виділяють таку складову гуманітарної безпеки – інтелектуальну безпеку. Інтелектуальна безпека передбачає створення необхідних передумов для розвитку і функціонування інтелектуального потенціалу – системи освіти та науки, інтелектуальної власності, комп'ютерного забезпечення, системи зв'язку, бази даних на друкованих та електронних носіях.

Воєнна (військова) безпека – це стан захищеності прав і свобод громадян, базових інтересів та цінностей суспільства і суверенної держави від можливих зазіхань із застосуванням військової сили. Особливістю воєнної безпеки є те, що вона є частиною державної безпеки і водночас функціонує як самостійне явище.

ТЕМА 3

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

3.1. Сутність та зміст нормативно-правового забезпечення національної безпеки

3.2. Принципи та засоби формування нормативно-правового поля забезпечення національної безпеки

3.3. Система нормативно-правових актів у сфері забезпечення національної безпеки

3.4. Передумови прийняття та основні положення Закону України «Про основи національної безпеки України»

3.5. Стратегія та Доктрини національної безпеки України

Складність ситуації у сфері забезпечення національної безпеки зростає не лише через недостатню ефективність системи забезпечення національної безпеки та системи державного і недержавного управління нею, але й відсутністю достатньої правової основи регулювання забезпечення національної безпеки.

В Україні дуже повільно відбувається процес формування безпекового законодавства.

3.1. Сутність та зміст нормативно-правового забезпечення національної безпеки

Нормативно-правове забезпечення національної безпеки – процес створення і підтримки в належному стані характеристик системи національної безпеки за допомогою впливу нормативно-правових засобів.

Нормативно-правове забезпечення передбачає врегулювання суспільних відносин у сфері національної безпеки за допомогою юридичного інструментарію.

Вихідною, управляючою та правовою інформацією для функціонування системи національної безпеки є Конституція України, а також закони та підзаконні нормативні акти, які визначають функції та завдання державних і недержавних суб'єктів забезпечення національної безпеки як в цілому, так і по конкретних напрямках їх діяльності, підсистемах і рівнях управління.

Суб'єкти забезпечення національної безпеки не лише застосовують норми права, а й, відповідно до своєї компетенції, видають відомчі нормативні акти на основі та на виконання діючих законів, указів та розпоряджень Президента, постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України. Нормотворча діяльність суб'єктів забезпечення національної безпеки базується на свідомому прагненні правомочного органу врегулювати певні відносини у сфері національної безпеки, які цього потребують.

Нормотворчість – правова форма діяльності суб'єктів системи забезпечення національної безпеки, яка здійснюється відповідно до їх компетенції, на основі і на виконання законів та підзаконних нормативних

правових актів. Їх основне призначення полягає у створенні правових норм, які встановлюють, змінюють або відмінюють правові відносини, визначають зміст діяльності щодо забезпечення національної безпеки і надають їм загальнообов'язкової сили.

Норма права (правова норма) – це загальнообов'язкове, формально-визначене правило поведінки встановлене або санкціоноване державою як регулятор суспільних відносин.

Система нормативно-правового забезпечення національної безпеки – це сукупність законів і підзаконних нормативних актів, які створюють нормативно-правове поле для функціонування системи національної безпеки.

Усю нормативну базу, якою керується система забезпечення національної безпеки, поділяється на два рівні:

На **першому рівні** правова база створюється в рамках системи національної безпеки і має для всіх загальнообов'язковий характер (Конституція України, закони та постанови Верховної Ради України, укази та розпорядження Президента України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України).

На **другому рівні** створюється відомча нормативна база, яка уточнює та конкретизує з урахуванням специфіки кожного суб'єкта забезпечення національної безпеки його функції та завдання.

Завдання нормативно-правового забезпечення національної безпеки:

- забезпечення чіткого розподілу функцій, прав та обов'язків між суб'єктами системи забезпечення національної безпеки;
- налагодження ефективної взаємодії між суб'єктами забезпечення національної безпеки;
- розподіл функцій щодо збирання та аналізу інформації з подальшою передачею результатів на відповідні управлінські рівні системи забезпечення національної безпеки;
- формування раціональної системи прийняття управлінських рішень на всіх рівнях системи забезпечення національної безпеки;
- закріплення персональної відповідальності за прийняття та виконання управлінських рішень.

Чинники, що негативно впливають на формування нормативно-правового поля забезпечення національної безпеки:

- відсутність оновлення законів відповідно до змін пріоритетних національних інтересів;
- відсутність чіткого механізму моніторингу та наукової експертизи законів щодо їх відповідності національним інтересам;
- нестабільність та внутрішня суперечливість законодавчих актів і окремих норм щодо врегулювання тих чи інших питань у сфері забезпечення національної безпеки;
- недостатня наукова обґрунтованість частини законодавчих актів;
- відсутність у багатьох законах механізмів реалізації і контролю за їх виконанням.

3.2. Принципи та засоби формування нормативно-правового поля забезпечення національної безпеки

Основою і галузевого і всього законодавства є відповідні *принципи*, ігнорування яких негативно позначатиметься на характері і змісті нормативно-правового забезпечення національної безпеки.

Принципи формування нормативно-правового поля забезпечення національної безпеки:

принцип верховенства права означає, що основою побудови законодавства в сфері забезпечення національної безпеки повинні бути принципи забезпечення українських національних інтересів, справедливості, гуманізму, пріоритету інтересів української нації, їхній захист від зазіхань будь-якого рівня інтенсивності з боку інших націй, посадових осіб і державних органів, розумний баланс інтересів особи, нації і держави;

принцип верховенства Конституції полягає у відповідності законодавства щодо забезпечення національної безпеки Конституції України. Це законодавство не може звужувати прав і свобод людини і громадянина, що надані їм Конституцією;

принцип верховенства закону означає, що Закон України «Про основи національної безпеки України» є джерелом всіх інших нормативних актів, що регулюють правові відносини держави й особи у сфері національної безпеки. Відповідно до цього принципу всі нормативно-правові акти щодо забезпечення національної безпеки повинні відповідати не лише Конституції України, а й Закону України «Про основи національної безпеки України». Нормативно-правові акти розкривають зміст, деталізують положення закону, тому вони конкретизують ті фундаментальні положення, що вже закріплені в законі, і ніяким чином не можуть виходити за його межі;

принцип демократизму полягає у створенні юридичних механізмів щодо участі в забезпеченні національної безпеки широкого кола громадських організацій і тісного взаємозв'язку з уповноваженими органами державної влади в цій сфері;

принцип наукової обґрунтованості вимагає, щоб увесь інструментарій легітимації забезпечення національної безпеки базувався на сучасних досягненнях науки і практики, застосуванні наукової методології, концепціях, міжнародному досвіді розв'язання зазначених питань;

принцип системності і погодженості означає певну послідовність, поступовість у законотворчості, взаємозв'язок і взаємодію законодавчих актів як зсередини, якщо сукупність нормативних актів по забезпеченню національної безпеки у своїй єдності буде утворювати нову якість, так і ззовні, якщо Закон України «Про основи національної безпеки України» буде погоджений з іншими законодавчими актами, що стосуються питань захисту конституційного ладу, територіальної цілісності, державного суверенітету і забезпечення національної безпеки. У цьому випадку законодавство повинно складати систему, з огляду на що, воно, з одного боку, повинно бути гармонійно вибудоване зсередини, а з іншого боку – узгоджено ззовні;

принцип пріоритетності загальноновизнаних норм і принципів міжнародного права щодо національного законодавства означає узгодження аналізованого законодавства з нормами міжнародного, європейського права, з тими Конвенціями, угодами, які ратифікувала або до яких приєдналася Україна. Водночас, це слід підкреслити за даного випадку, трактування принципу пріоритетності дещо відрізняється від загальних правил. Так, якщо, наприклад, у більшості випадків пріоритетними визнаються норми міжнародного права щодо національного законодавства, то стосовно сфери національної безпеки пріоритетними визнаються норми національного права, тобто ті норми, які відбивають і забезпечують реалізацію українських національних інтересів.

Для реалізації цих принципів виділяють такі **основні засоби формування нормативно-правового поля забезпечення національної безпеки**:

- проведення наукових досліджень чинного законодавства і практики його застосування для обґрунтування потреби в розробці нормативно-правового поля забезпечення національної безпеки;

- консультування при прийнятті будь-якого нормативного акта загальної системи правового поля забезпечення національної безпеки як із практичними працівниками, так і з науковцями;

- проведення експертизи законодавчих актів щодо їх відповідності національним інтересам і впливу на стан національної безпеки;

- проведення моніторингу законодавства щодо його відповідності інтересам національної безпеки;

- аналіз вітчизняного і зарубіжного законодавства щодо застосування кримінально-правових норм, які передбачають відповідальність за вчинення злочинів, що посягають на основи національної безпеки;

- розроблення моделей і прогностичних сценаріїв розвитку законодавства в сфері забезпечення національної безпеки;

- розробка наукових основ реалізації державної стратегії національної безпеки;

- проведення незалежної наукової експертизи нормативних актів із залученням іноземних фахівців.

3.3. Система нормативно-правових актів у сфері забезпечення національної безпеки

Нормативно-правовий акт – це документ, прийнятий у визначеному порядку компетентним державним органом, у якому містяться норми права.

Ієрархія нормативно-правових актів, які регулюють суспільні відносини у сфері національної безпеки:

1. Перший рівень у системі нормативно-правового забезпечення національної безпеки складають *Конституція України та Закон України «Про основи національної безпеки України»*. У цих документах закріплені основні напрями державної політики національної безпеки, основи нормативно-правового забезпечення суб'єктів забезпечення національної безпеки, принципи їх організації та функціонування, порядок взаємодії.

Конституція України – основа усього законодавства України.

У Конституції України, окрім фундаментальних понять: екологічна безпека (ст.ст. 16, 92), економічна та інформаційна, державна безпека (ст. 17), інтереси національної безпеки (ст.ст. 32, 34, 36, 39), забезпечення національної безпеки (ст. 44), основи національної безпеки (ст. 92), національна безпека, сфери національної безпеки, небезпека (ст. 106), особиста безпека (ст. 126), громадська безпека (ст. 138), передбачено створення і функціонування координаційного органу з питань національної безпеки і оборони при Президентові України – Раді національної безпеки і оборони України (ст. 107). У Конституції в самій загальній формі юридично закріплюються мета, функції, компетенція, принципи взаємодії державних і недержавних суб'єктів забезпечення національної безпеки України.

Закон України «Про основи національної безпеки України» прийнятий 19 червня 2003 року, останні зміни внесені 16.07.2015 року. З набранням чинності цього Закону втатила чинність Концепція (основи державної політики) національної безпеки України, схвалена Постановою Верховної Ради України від 16 січня 1997 року.

2. Другий рівень формують *Стратегія національної безпеки та нормативно-правові акти України*, в яких відображені основні норми діяльності органів та структур у процесі забезпечення національної безпеки в різних сферах національної безпеки, їх завдання, напрями діяльності, функції та повноваження.

До них, зокрема, належать:

Доктрини національної безпеки. Доктрина національної безпеки – це сукупність офіційних поглядів на мету, функції, принципи та методи забезпечення національної безпеки України в конкретній сфері. Це означає, що відповідно до окреслених у Законі України “Про основи національної безпеки України” сфер формуються відповідні доктрини, які конкретизують зміст діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки саме в цій сфері.

Закони України: «Про Раду національної безпеки і оборони України», «Про національну поліцію», «Про Службу безпеки України», «Про контррозвідувальну діяльність», «Про розвідувальні органи України», «Про державну прикордонну службу України», «Про державний кордон України», «Про Збройні Сили України», «Про оборону України» тощо.

Кодекси України: Кримінальний, Кримінально-процесуальний, Цивільний, Цивільно-процесуальний, Митний, Бюджетний, Податковий, Господарський кодекси України, кодекс Цивільного захисту тощо, які мають безпосереднє відношення до регулювання відносин у сфері національної безпеки.

3. Третій рівень формують *нормативно-правові акти Президента України*.

Президент України – глава держави, гарант державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Нормативно-правові акти, що ним видаються (укази та розпорядження) посідають наступне після законів місце і є обов'язковими для виконання на всій території України. В якості предмета регулювання виступають основні напрями забезпечення національної безпеки.

Одним з прикладів таких актів є Указ Президента про створення Антитерористичного центру. У випадку суперечності указу Президента Конституції і законам України на підставі висновку Конституційного Суду України указ втрачає силу.

4. Четвертий рівень становлять *міжнародні договори, міжнародно-правові звичаї та рішення міждержавних (міжурядових) організацій*, які є юридично обов'язковими для держав-учасниць.

Міжнародно-правовий звичай, як і міжнародний договір – це угода між державами, що покладає на них юридичні зобов'язання, він виступає джерелом міжнародного публічного права, а у внутрішній сфері держави його дія опосередковується національно-правовими формами. Міжнародний правовий звичай застосовується у практиці конкретної держави, якщо держава прямо визнала його в нормативному акті: дипломатичному чи законодавчому.

5. П'ятий рівень належить *нормативно-правовим актам Кабінету Міністрів України*.

Відповідно до ст. 113 Конституції України Кабінет Міністрів є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Здійснюючу виконавчу владу, в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження стосовно забезпечення національної безпеки. Особливістю нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України є те, що вони можуть бути прийняті на підставі і на виконання Конституції України, законів України і актів Президента (ст. 113 Конституції України). Саме тому акти Уряду виокремлюються в окремий п'ятий рівень, тому що конкретизують викладені в Конституції, законах і актах Президента, міжнародних угодах, які ратифікувала Україна, положення стосовно забезпечення національної безпеки в конкретних сферах життєдіяльності.

6. Сьомий рівень становлять *нормативно-правові акти міністерств та інших органів виконавчої влади*, які у межах своєї компетенції на основі чинного законодавства про національну безпеку, а також відповідно до актів Президента України, Кабінету Міністрів України розробляють відомчі нормативні акти: накази, інструкції, положення, постанови, програми, листи, статuti, які спрямовані на реалізацію функцій відповідно до компетенції в конкретній сфері життєдіяльності щодо конкретних національних інтересів. Вони є обов'язковими для виконання всіма підвідомчими міністерствами та відомствами, установами та організаціями, посадовими особами.

Відомчі нормативно-правові акти конкретизують наявні положення, що містяться в актах вищої сили дії.

7. Сьомий рівень – *локальні нормативні акти* – такі юридичні документи, які містять норми права, що приймаються місцевими органами влади, суб'єктами управління на конкретному підприємстві, в організації з питань забезпечення національної безпеки, які є обов'язковими для виконання всіма підприємствами, установами і організаціями, а також посадовими особами і громадянами на території, підпорядкованій даному органу влади.

3.4. Передумови прийняття та основні положення Закону України «Про основи національної безпеки України»

Вперше в законодавчій практиці України питанню національної безпеки та національних інтересів було приділено увагу в **Декларації про державний суверенітет України** від 16 липня 1990 року. Ця декларація містить у собі: Розділ VII. Екологічна безпека та Розділ IX. Зовнішня і внутрішня безпека. Визначення самого поняття “безпека” в декларації немає, але принциповою є позиція щодо виділення питань екології в окрему, відмінну від питань державної безпеки категорію.

Наступний нормативно-правовий акт, який є найяскравішим та доленосним прикладом реалізації національних інтересів за допомогою правових методів – **Акт проголошення незалежності України** від 24 серпня 1991 року. Цей документ оперує такими поняттями, як небезпека, інтереси українського народу, право нації на самовизначення тощо.

Названі правові акти – Декларацію про державний суверенітет України та Акт проголошення незалежності України можна вважати максимально успішними прикладами забезпечення національних інтересів та національної безпеки, оскільки вони стали переломними і рішучими кроками до реалізації основного завдання будь-якої нації – створення та утвердження власної держави.

Спеціального нормативно-правового акта, присвяченого питанням національної безпеки України, довелося чекати цілих сім років, протягом яких відбулися докорінні трансформаційні процеси практично в усіх сферах суспільного життя. Ним стала прийнята Верховною Радою 16 січня 1997 року постанова Верховної Ради “Про концепцію (основи державної політики) національної безпеки України”, яку було розроблено вже на основі нової Конституції України.

Підготовка офіційного проекту Концепції національної безпеки почалася відповідно до Указу Президента України від 15 січня 1992 року групою із шести вчених. В процесі роботи над проектом Концепції було оголошено рішення Президента України про формування при Президентові України Ради національної безпеки і оборони України і її наукового органу – Національного інституту стратегічних досліджень. Згідно з цією концепцією “національна безпека України як стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз є необхідною умовою збереження та примноження духовних і матеріальних цінностей”. Ця принципова позиція стала основою формування подальшого бачення основних напрямків і загроз національній безпеці, і не тільки в межах цієї концепції.

19 червня 2003 року був прийнятий Закон України «Про основи національної безпеки України». У преамбулі даного закону зазначено, що цей Закон відповідно до пункту 17 частини першої статті 92 Конституції України визначає основні засади державної політики, спрямованої на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності.

Структурно закон містить 12 статей.

У статті 1 дається визначення таких термінів: національна безпека, національні інтереси, загрози національній безпеці, воєнна організація держави, правоохоронні органи.

У статті 2 визначається правова основа національної безпеки, яку становлять Конституція, цей та інші закони України, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також видані на виконання законів інші нормативно-правові акти.

У статті 3 наводиться перелік об'єктів національної безпеки: людина і громадянин, суспільство, держава.

У статті 4 визначається коло суб'єктів забезпечення національної безпеки.

У статті 5 окреслені принципи забезпечення національної безпеки.

У статті 6 визначені пріоритети національних інтересів.

У статті 7 окреслюються загрози національним інтересам і національній безпеці у найбільш важливих сферах життєдіяльності:

- 1) зовнішньополітичній;
- 2) державної безпеки;
- 3) воєнній та безпеки державного кордону України;
- 4) внутрішньополітичній;
- 5) економічній;
- 6) соціальній та гуманітарній;
- 7) науково-технологічній;
- 8) у сфері цивільного захисту;
- 9) екологічній;
- 10) інформаційній.

Відповідно до зазначених загроз у *статті 8* визначені основні напрями державної політики з питань національної безпеки.

У статті 9 окреслені повноваження суб'єктів забезпечення національної безпеки.

У статті 10 дається перелік основних функцій суб'єктів забезпечення національної безпеки.

У статті 11 зазначено, що Контроль за реалізацією заходів у сфері національної безпеки здійснюється відповідно Президентом України, Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, Радою національної безпеки і оборони України в межах їх повноважень, визначених Конституцією і законами України.

Стаття 12 – «Прикінцеві положення».

3.5. Стратегія та Доктрини національної безпеки України

Указом Президента України №287/2015 від 26 травня 2015 року затверджена **Стратегія національної безпеки України**.

Стратегія національної безпеки України вміщує 5 розділів:

1. Загальні положення.
2. Цілі Стратегії національної безпеки України.
3. Актуальні загрози національній безпеці України.

4. Основні напрями державної політики національної безпеки України.

5. Прикінцеві положення.

Стратегія національної безпеки спрямована на ралізацію до 2020 року визначених нею пріоритетів державної політики національної безпеки, а також реформ, передбачених Угодою про асоціацію між Україною та ЄС, ратифікованою Законом України від 16 вересня 2014 року, і Стратегією сталого розвитку «Україна – 2020», схваленою Указом Президента України від 12 січня 2015 року №5.

Основними цілями Стратегії є:

– мінімізація загроз державному суверенітету та створення умов для відновлення територіальної цілісності України у межах міжнародно-визнаного державного кордону України, гарантування мирного майбутнього України як суверенної і неалежної, демократичної, соціальної, правової держави;

– утвердження прав і свобод людини і громадянина, забезпечення нової якості економічного, соціального, гуманітарного розвитку, забезпечення інтеграції України до ЄС та формування умов до вступу в НАТО.

Стратегія національної безпеки є документом, обов'язковим для виконання, та основою для розроблення інших документів стратегічного планування у сфері забезпечення національної безпеки: Концепції розвитку сектору безпеки і оборони, Воєнної доктрини (Стратегії Воєнної безпеки), Стратегії кібербезпеки, інших галузевих стратегій, а також державних програм розвитку органів безпеки і оборони.

Реалізація цієї Стратегії потребуватиме спрямування на бюджетне фінансування сектору безпеки і оборони не менше 5 відсотків від валового внутрішнього продукту.

Доктрина – це сукупність офіційних поглядів на мету, функції, принципи та методи забезпечення національної безпеки в конкретній сфері життєдіяльності.

Доктрина слугує основою для:

– формування державної політики в конкретній сфері забезпечення національної безпеки України;

– підготовки пропозицій щодо удосконалення правового, методичного, науково-технічного і організаційного забезпечення національної безпеки в конкретній сфері життєдіяльності;

– розроблення цільових програм забезпечення національної безпеки в конкретній сфері життєдіяльності.

Основні принципи формування Доктрин національної безпеки:

– реалізації (практичної значимості);

– єдності форми і змісту;

– цілеспрямованості;

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про основи національної безпеки» Указом Президента України №555/2015 24 вересня 2015 року затверджено Воєнну доктрину України.

Воєнна доктрина України – це система поглядів на причини виникнення, сутність і характер сучасних воєнних конфліктів, принципи і шляхи

запобігання їх виникненню, підготовку держави до можливого воєнного конфлікту, а також на застосування воєнної сили для захисту державного суверенітету, територіальної цілісності, інших життєво важливих національних інтересів.

Воєнна доктрина **вміщує 8 розділів:**

1. Загальні положення.
2. Безпекове середовище (глобальні, регіональні та національні аспекти) у контексті воєнної безпеки.
3. Цілі та основні завдання воєнної політики.
4. Суспільно-політичні, економічні та інші умови реалізації воєнної політики. Воєнно-політичні та воєнно-стратегічні обмеження.
5. Шляхи досягнення цілей Воєнної політики України.
6. Фінансування потреб оборони.
7. Прикінцеві положення.

Воєнна доктрина є основою для підготовки та прийняття воєнно-політичних, воєнно-стратегічних, воєнно-економічних і військово-технічних рішень, розроблення відповідних концепцій та програм.

Керівництво діяльністю суб'єктів забезпечення воєнної безпеки в частині відсічі збройної агресії проти України, реалізація заходів із запобігання виникненню воєнних конфліктів, підготовки держави до збройного захисту і захисту національних інтересів здійснюється Президентом України відповідно до Конституції та законів України.

Положення Воєнної доктрини коригуватимуться в установленому порядку з урахуванням змін воєнно-політичної обстановки у світі, характеру загрози застосування воєнної сили, умов соціально-економічного розвитку України.

ТЕМА 4

СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНОЮ БЕЗПЕКОЮ

4.1. Сутність системи управління національною безпекою

4.2. Складові системи управління національною безпекою

4.1. Сутність системи управління національною безпекою

Управління системою забезпечення національної безпеки – особливий вид діяльності державних і недержавних суб'єктів щодо упорядкування системи забезпечення НБ, забезпеченню її оптимального функціонування і стійкого розвитку з організації управління системою національної безпеки.

Система управління національною безпекою – сукупність елементів, взаємодія яких дозволяє реалізувати функції управління національною безпекою.

Вимоги, які висуваються до системи управління національною безпекою:

1. У системі управління НБ необхідна *взаємодія* як державних органів між собою, так і з недержавними суб'єктами, при якій діяльність одного структурного елемента (напр., системи управління національною безпекою в інформаційній сфері) позначається на інших елементах системи.

2. *Здатність* системи управління до *швидкого пристосування* до зовнішніх та внутрішніх негативних впливів.

3. *Наявність управляючого параметра (елемента)*, за допомогою якого можна управляти діяльністю всієї системи та її окремими складовими. Цей елемент – суб'єкт управління національною безпекою конкретного рівня, який відповідає за діяльність підрозділу, що йому підпорядковується, організовує виконання запланованих завдань несе відповідальність за виконання усіх управлінських рішень.

4. *Наявність контролюючого параметра (елемента)*, який постійно контролюватиме стан суб'єкта управління (демократичний цивільний контроль, внутрішньовідомчий контроль, міжвідомчий контроль, галузевий, міжгалузевий контроль тощо).

Функцію контролюючого параметра в системі управління, як правило, реалізує один із працівників апарату управління.

5. *Наявність прямих і зворотних зв'язків* в системі управління національною безпекою, яка забезпечується чіткою регламентацією діяльності апарату управління щодо прийняття і передачі інформації при підготовці управлінських рішень.

6. Постійне удосконалення системи національної безпеки для її ефективного функціонування.

7. *Наявність чіткої системи нормативно-правових актів*, які регулюють суспільні відносини в сфері управління національною безпекою.

8. Закріплення персональної відповідальності керівників і виконавців за прийняття та виконання управлінських рішень.

4.2. Складові системи управління національною безпекою

Найвищий рівень державного управління національною безпекою посідає **Президент України**, який:

– здійснює загальне управління національною безпекою в усіх сферах життєдіяльності;

– координує діяльність органів законодавчої, виконавчої і судової влади в питаннях забезпечення національної безпеки України.

Наступний елемент ієрархії – **Рада національної безпеки і оборони України**, яка має здійснювати стратегічне управління національною безпекою в усіх сферах життєдіяльності.

Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, обороноздатності, національної безпеки України, громадського порядку і боротьби із злочинністю. Кабінет Міністрів України здійснює управління національною безпекою через центральні і місцеві органи виконавчої влади. На цьому рівні – **Верховна Рада України, суди загальної юрисдикції, Конституційний Суд України, Національний банк України, Прокуратура України**. Ці органи називають органами міжгалузевого управління.

Верховна Рада України в межах повноважень, визначених Конституцією України:

– визначає засади внутрішньої та зовнішньої політики, основи національної безпеки;

– формує законодавчу базу в цій сфері;

– схвалює рішення з питань введення надзвичайного і воєнного стану, мобілізації, визначення загальної структури, чисельності, функцій Збройних Сил України та інших військових формувань, створених відповідно до законів України.

Конституційний суд України як єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів в сфері національної безпеки Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та Законів України з відповідних питань.

Суди загальної юрисдикції здійснюють судочинство у справах про злочини, що завдають шкоди національній безпеці України.

Національний банк України відповідно до основних засад грошово-кредитної політики визначає та проводить грошово-кредитну політику в інтересах національної безпеки України.

Прокуратура України здійснює нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство у сфері національної безпеки; нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, що порушені за фактом вчинення злочинів проти основ національної безпеки, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Наступний щабель в ієрархічній системі органів державного управління посідають **центральні органи виконавчої влади**, які є центральними органами управління в певній сфері життєдіяльності, **Служба безпеки України та Служба зовнішньої розвідки, Національне антикорупційне бюро**. Ці органи пропонується називати як органи тактичного галузевого управління.

Так, основним призначенням Міністерства внутрішніх справ є забезпечення внутрішньої безпеки, Міністерства аграрної політики і продовольства – забезпечення продовольчої безпеки; Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК) – забезпечення формування та реалізації державної антикорупційної політики. Таким чином, кожен центральний орган виконавчої влади виступає самостійним суб'єктом управління національною безпекою в конкретній сфері життєдіяльності, у той же час підпорядкованим Кабінету Міністрів України.

Служба безпеки України відповідно до законодавства має статус державного правоохоронного органу спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України. Вона також є спеціально уповноваженим органом державної влади у сфері контррозвідувальної діяльності, охорони державної таємниці та головним органом у сфері боротьби з тероризмом.

На СБ України покладається у межах визначеної законодавством компетенції захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці.

До завдань СБ України також входить попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління і економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

Служба зовнішньої розвідки України є державним органом, який здійснює розвідувальну діяльність у політичній, економічній, військово-технічній, інформаційній та екологічній сферах.

Національне антикорупційне бюро України – державний правоохоронний орган, основне завдання якого – попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних правопорушень, вчинених вищими посадовими особами, а також запобігання вчиненню нових.

Нижча ланка управління національною безпекою – **місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування** у межах делегованих повноважень. Вони забезпечують національну безпеку відповідно до потреб тієї місцевості, управління якою вони здійснюють. Ці органи називають органами локального управління національною безпекою.

Серед складових системи управління національною безпекою в окрему групу виділяють **суб'єкти недержавної форми власності (недержавні структури)**.

ТЕМА 5

РАДА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНОЮ БЕЗПЕКОЮ

5.1. Конституційно-правовий статус Ради національної безпеки і оборони України

5.2. Принципи формування та діяльності Ради національної безпеки і оборони України

5.3. Функції та компетенція Ради національної безпеки та оборони України

5.4. Основні елементи структури РНБОУ

5.1. Конституційно-правовий статус Ради національної безпеки і оборони України

В Україні створено цілісну систему органів, діяльність яких спрямована на забезпечення національної безпеки. Особливе місце посідає Рада національної безпеки і оборони України. Так, ст. 107 Конституції України 1996 року передбачає утворення такого органу, як Рада національної безпеки і оборони України. Цей інститут є принципово новим у системі органів державної влади. За Конституцією України, Рада національної безпеки і оборони України є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони України при Президентові України. Вона координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони. Головою Ради національної безпеки і оборони України є Президент України.

Серед інститутів забезпечення національної безпеки Рада національної безпеки і оборони України – один із найвпливовіших та найскладніших органів гарантування конституційного ладу – забезпечення національної безпеки. Її утворено Указом Президента України від 30 серпня 1996 року № 772 відповідно до ст. 107 Конституції України замість Ради оборони України та Ради національної безпеки України, які працювали у період із 1991 до 1996 року.

Раду оборони України було утворено постановою Верховної Ради України від 11 жовтня 1991 року № 1658-ХІІ. Згідно з Положенням про Раду оборони цей орган було визначено як вищий державний орган колегіального керівництва питаннями оборони і безпеки України, який утворюється з метою захисту суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності та недоторканності республіки, вироблення стратегії і постійного вдосконалення політики у сфері оборони і державної безпеки, всебічної наукової оцінки характеру військової загрози, визначення ставлення до сучасних війн, ефективного контролю за виконанням завдань держави та її інститутів по підтриманню обороноздатності України на рівні оборонної достатності.

Формування законодавчої бази з питань діяльності Ради національної безпеки і оборони України було завершено з прийняттям 5 березня 1998 року Закону України № 183/98-ВР «Про Раду національної безпеки і оборони України».

Персональний склад Ради національної безпеки і оборони України формує Президент України.

Згідно з Указом Президента України від 15 грудня 2014 року № 929/2014 «Про склад Ради національної безпеки і оборони України» із змінами і доповненнями, внесеними Указами Президента України від 16 лютого 2015 року № 86/2015 та від 22 квітня 2016 року № 166/2016 до складу РНБОУ входять:

- голова РНБО – Президент України Порошенко Петро Олексійович;
- секретар РНБО – Турчинов Олександр Валентинович;
- Міністр внутрішніх справ України – Аваков Арсен Борисович;
- Голова служби зовнішньої розвідки України – Божок Єгор Валерійович;
- Голова Національного банку України (за згодою) – Гонтарева Валерія Олексіївна;
- Прем'єр-міністр України – Гройсман Володимир Борисович;
- Міністр закордонних справ України – Клімкін Павло Анатолійович;
- Генеральний прокурор України (за згодою) – Луценко Юрій Віталійович;
- Начальник Генерального штабу – Головнокомандувач Збройних Сил України – Муженко Віктор Миколайович;
- Голова Служби безпеки України – Грицак Василь Сергійович;
- Голова Верховної Ради (за згодою) – Парубій Андрій Володимирович;
- Міністр юстиції України – Петренко Павло Дмитрович;
- Міністр оборони України – Полторак Степан Тимофійович;
- Глава Адміністрації Президента України – Райкін Ігор Львович;
- Голова Верховного Суду України (за згодою) – Романюк Ярослав Михайлович;
- Міністр інформаційної політики України – Стець Юрій Ярославович.

Отже, персональний склад Ради свідчить про її координаційний характер: до РНБОУ України входять як цивільні, так і військові особи – представники різних державних структур. У засіданнях за запрошенням голови РНБОУ можуть брати участь голови комітетів парламенту, народні депутати України, керівники центральних органів виконавчої влади та інші особи, які не є членами РНБОУ.

Загальне керівництво роботою РНБОУ України здійснює її голова, він дає доручення членам Ради, пов'язані з виконанням покладених на неї функцій, та заслуховує поточну інформацію Секретаря про хід виконання рішень. Крім цих, він має й інші повноваження, передбачені Законом України «Про Раду національної безпеки і оборони України».

Члени цього органу координують та контролюють у межах посадових повноважень виконання рішень РНБОУ: висловлюють у разі потреби свою окрему думку щодо їх проектів, беруть участь у плануванні роботи.

Рішення Ради національної безпеки і оборони України вводяться в дію Указами Президента України. Компетенція та функції Ради національної безпеки і оборони України визначаються законом.

Відповідно до ст. 107 Конституції утворено апарат Ради національної безпеки і оборони України – державний орган, який здійснює поточне

інформаційно-аналітичне та організаційне забезпечення діяльності Ради національної безпеки і оборони України. Указом Президента України від 14 жовтня 2005 року № 1446/2005 затверджено Положення про апарат РНБО.

Апарат Ради є юридичною особою, має самостійний баланс, рахунки в органах Державного казначейства України, печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням. Апарат Ради використовує у роботі бланки встановленого зразка.

За роки діяльності Рада національної безпеки і оборони України розглянула багато питань, пов'язаних із формуванням та реалізацією державної політики у сфері національної безпеки й оборони.

Виділяють такі характерні кваліфікуючі ознаки РНБО як суб'єкта конституційного права: загальнодержавність, цілісність, системність, спеціалізованість, міжвідомчість, комплексність та колегіальність.

Оскільки РНБО складається з представників усіх найважливіших органів, то вона є своєрідним структурованим, загальнодержавним, міжвідомчим, колегіальним органом, – по суті механізмом держави в мініатюрі. Це свідчить, що всі органи системи забезпечення національної безпеки в системі органів держави як єдине ціле працюють у РНБО. Закономірно, такий цілісний механізм може ефективно діяти під керівництвом глави держави.

Спеціалізованість РНБО України проявляється в здійсненні її функцій через особливий спеціалізований механізм – Воєнну організацію держави.

Цілісність, комплексність Ради національної безпеки і оборони України виявляється в ефекті взаємодії всіх елементів національної безпеки, який можливий лише за умови оцінки результатів її діяльності з погляду ефективності забезпечення нею загальних потреб – політичних, економічних, соціальних, інформаційних тощо.

Системність полягає в тому, що РНБО як складова до більш загального системного утворення, яким в цілому виступає держапарат, відіграючи надзвичайно важливу роль у здійсненні основних завдань і функцій держави загалом та системи органів національної безпеки. У цьому загальному системному утворенні вона існує у двох підсистемах: з одного боку – у системі органів національної безпеки, з іншого – РНБО сама є системою і складається із власних цілісних елементів – структурних підрозділів та посад.

Елементами конституційно-правового статусу РНБО України є передбачений нормативно-правовими документами порядок формування цього органу, сукупність його функцій і повноважень, форм та методів діяльності, а також система гарантій, які забезпечують ефективне виконання покладених завдань, та юридичної відповідальності за результати дій.

5.2. Принципи формування та діяльності Ради національної безпеки і оборони України

Основними конституційними принципами організації та діяльності системи національної безпеки (а також РНБО України) є:

- пріоритет прав і свобод людини і громадянина;
- верховенство права;

- пріоритет договірних (мирних) засобів у розв'язанні конфліктів;
- своєчасність і адекватність заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам;
- чітке розмежування повноважень та взаємодія органів державної влади у забезпеченні національної безпеки;
- демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією держави та іншими структурами в системі національної безпеки;
- використання в інтересах України міждержавних систем та механізмів міжнародної колективної безпеки.

Ці принципи визначено Законом України «Про основи національної безпеки» від 19 червня 2003 року № 964-IV.

Вважаємо, що формування та діяльність РНБО повинна базуватись на таких принципах: загальних (впливають на всі сфери суспільної діяльності) та спеціальних (організаційно-технологічні).

До загальних належать:

Принцип забезпечення суверенності та незалежності держави.

Суверенітет (від лат. *superus* – верхній) – повнота влади держави самостійність держави, її незалежність від інших держав у внутрішній і зовнішній політиці.

Цей принцип означає внутрішній і зовнішній суверенітет, незалежність нашої держави в усіх основних сферах: політичній, економічній, соціальній та інформаційній.

Суверенітет Української держави проявляється в таких характеристиках, як верховенство державної влади, її єдність і незалежність. Верховенство державної влади полягає в тому, що саме вона започатковує фундаментальні засади суспільства й держави, визначає основи взаємовідносин особи та держави, принципи організації і діяльності всіх суспільних інститутів. Єдність державної влади полягає в тому, що вона єдина і неподільна, тобто носій цієї влади – народ – самостійно реалізовує свій суверенітет. Незалежність державної влади – це її самостійність як усередині країни, так і за її межами.

Принцип унітарності (єдності, соборності) держави. Цей принцип означає єдність держави, соборність в політичному, економічному, соціальному, інформаційному та інших відношеннях. Вихідним у єдності держави є її територіальна цілісність.

Принцип мирного розв'язання спорів. Цей принцип зобов'язує врегулювати конфлікти мирними засобами.

Принцип адекватності заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам.

Принцип додержання балансу інтересів особи, суспільства та держави, їх взаємна відповідальність.

До спеціальних принципів належать:

Прагнення до мінімуму ступенів у ієрархічній структурі РНБО. Чим більше таких ступенів, тим ширші можливості виникнення проміжних ланок. Останні, як правило, втрачають безпосередній діловий контакт як з виконавцями, так із керівниками. Крім того, на проміжних ланках

зосереджуються значні трудові ресурси. Через нестачу прав вони часто виступають у ролі лише передавальної інстанції, продовжуючи шлях інформації, що надходить, та істотно збільшуючи її обсяг.

Забезпечення гнучкості організаційної структури РНБО.

Організаційні структури, що характеризуються деталізованою регламентацією прав та обов'язків є «жорсткими». Вони використовуються для підрозділів, у яких треба обмежувати варіанти поведінки працівників, суворо регламентувати методи службової діяльності, унеможливити невинуваті ініціативні рішення. «Жорсткість» структури гальмує впровадження раціональних форм і методів роботи, пригнічує будь-яку ініціативу. Усунути ці негативні прояви можна шляхом використання гнучкої організаційної структури, що досягається оперативними змінами в правовому регулюванні, розширенням компетенції керівників із налагодження прямих зовнішніх і внутрішніх зв'язків.

Принцип усунення дублювання функцій означає, що організаційна структура не може покладати відповідальність за виконання однієї й тієї самої функції на декілька служб. Іноді це неминуче, але слід прагнути до того, щоб кожній функції відповідав тільки один організаційний осередок. Важливим є забезпечення відносної рівномірності навантажень на кожен структурний підрозділ. Порушення цієї вимоги може призвести до таких негативних наслідків, як постійний перерозподіл штатів між службами, висока плинність кадрів, їх хронічна недоукомплектованість, напруженість стосунків у колективі та ін.

Принцип диференціації та фіксування функцій є основним засобом боротьби з безвідповідальністю, передаванням справ від одного до іншого виконавця, уникнення прийняття відповідного рішення.

Вимоги цього принципу повинні бути відображені не тільки у правових актах, які встановлюють структуру та склад РНБО, але й у таких актах, як положення про РНБО, її статут, посадові інструкції.

5.3. Функції та компетенція Ради національної безпеки і оборони України

Функції РНБО доцільно розглядати як найбільш постійні й загальні напрями та види діяльності держави і державних органів у сфері національної безпеки (системи органів національної безпеки), які впливають із функцій Президента України в цій сфері та реалізуються у функціях військових формувань Воєнної організації держави в межах Конституції і законів України.

Дефініція РНБО, подана у ст. 107 Конституції України, визначає її своєрідні титульні функції – «координація діяльності органів виконавчої влади» та «контроль діяльності органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони».

Координація органів виконавчої влади у сфері національної безпеки – це діяльність, спрямована на погодження функціонування елементів системи органів національної безпеки в режимі, який забезпечує найефективніше досягнення поставлених перед системою цілей, тобто координація полягає в організації, насамперед правовими засобом, взаємодії між елементами системи.

Контроль органів виконавчої влади у сфері національної безпеки – це правова форма діяльності уповноваженого органу – РНБО України, яка полягає у проведенні юридичних дій з нагляду та перевірки відповідності виконання та дотримання підконтрольними суб'єктами національної безпеки правових приписів, а також припиненні правопорушень відповідними правовими засобами.

Центральним питанням у дослідженні функцій будь-яких органів державної влади є питання про їх групування, класифікацію.

Функції РНБО можна класифікувати за об'єктами, суб'єктами, способами, засобами та іншими елементами.

За об'єктами (цілями, завданнями) розрізняють:

1. Внутрішньооб'єктні функції РНБО: сприяння забезпеченню внутрішньополітичної, економічної, соціальної, екологічної, науково-технологічної безпеки.

2. Зовнішні об'єктні функції: сприяння забезпеченню зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної безпеки.

За суб'єктною ознакою виділяють такі функції РНБО: встановлення, підтримання та гарантування національної безпеки.

За способами виділяють функції: сприяння забезпеченню інформаційної та воєнної безпеки, координації та контролю органів системи національної безпеки.

За засобами: планування та програмування системи забезпечення національної безпеки, бюджетно-фінансового та матеріально-технічного забезпечення.

Пріоритетним класом основних функцій РНБО є їх об'єктні функції. Найбільш повну «картину» об'єктних функцій дає Закон України «Про основи національної безпеки».

Згідно із Законом України «Про Раду національної безпеки і оборони України» **функціями РНБОУ** є:

1) внесення пропозицій Президентові України щодо реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики у сфері національної безпеки і оборони;

2) координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони у мирний час;

3) координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони в умовах воєнного або надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.

Відповідно до вищезазначених функцій, Рада національної безпеки і оборони України:

1) розробляє та розглядає на своїх засіданнях питання, які відповідно до Конституції та законів України, Стратегії національної безпеки України, Воєнної доктрини України належать до сфери національної безпеки і оборони, та подає пропозиції Президентові України, приймає рішення щодо:

– визначення стратегічних національних інтересів України, концептуальних підходів та напрямів забезпечення національної безпеки і

оборони у політичній, економічній, соціальній, військовій, науково-технологічній, екологічній, інформаційній та інших сферах;

– проектів державних програм, доктрин, законів України, указів Президента України, директив Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України, міжнародних договорів, інших нормативних актів та документів з питань національної безпеки і оборони;

– удосконалення системи забезпечення національної безпеки та організації оборони, утворення, реорганізації та ліквідації органів виконавчої влади у цій сфері;

– проекту Закону України про Державний бюджет України по статтях, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки і оборони України;

– матеріального, фінансового, кадрового, організаційного та іншого забезпечення виконання заходів з питань національної безпеки і оборони;

– заходів політичного, економічного, соціального, воєнного, науково-технологічного, екологічного, інформаційного та іншого характеру відповідно до масштабу потенційних та реальних загроз національним інтересам України;

– доручень, пов'язаних з вивченням конкретних питань та здійсненням відповідних досліджень у сфері національної безпеки і оборони, органам виконавчої влади та науковим закладам України;

– залучення контрольних, інспекційних та наглядових органів, що функціонують у системі виконавчої влади, до здійснення контролю за своєчасністю та якістю виконання прийнятих Радою національної безпеки і оборони України рішень, введених в дію указами Президента України;

– забезпечення і контролю надходження та опрацювання необхідної інформації, її збереження, конфіденційності та використання в інтересах національної безпеки України, аналізу на її основі стану і тенденції розвитку подій, що відбуваються в Україні і в світі, визначення потенційних та реальних загроз національним інтересам України;

– питань оголошення стану війни, загальної або часткової мобілізації, введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях, оголошення в разі потреби окремих місцевостей України зонами надзвичайної екологічної ситуації;

– невідкладних заходів із розв'язання кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України;

2) координує виконання прийнятих Радою національної безпеки і оборони України рішень, введених в дію указами Президента України, і здійснює поточний контроль діяльності органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони, подає Президенту України відповідні висновки та пропозиції;

3) залучає до аналізу інформації посадових осіб та фахівців органів виконавчої влади, державних установ, наукових закладів, підприємств та організацій усіх форм власності;

4) ініціює розроблення нормативних актів та документів з питань національної безпеки і оборони, узагальнює практику їх застосування та результати перевірок їх виконання;

5) координує і контролює переведення центральних і місцевих органів виконавчої влади, а також економіки країни на роботу в умовах воєнного чи надзвичайного стану;

6) координує і контролює діяльність органів місцевого самоврядування в межах наданих повноважень під час введення воєнного чи надзвичайного стану;

7) координує та контролює діяльність органів виконавчої влади по відбиттю збройної агресії, організації захисту населення та забезпеченню його життєдіяльності, охороні життя, здоров'я, конституційних прав, свобод і законних інтересів громадян, підтриманню громадського порядку в умовах воєнного та надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України;

8) координує і контролює діяльність органів виконавчої влади з протидії корупції, забезпечення громадської безпеки та боротьби із злочинністю з питань національної безпеки і оборони.

5.4. Основні елементи структури РНБОУ

Структурна характеристика розкриває основні сторони побудови будь-якої системи, будь-якого органу на підставі їх оптимального функціонування. Ці характеристики охоплюють і найсуттєвіші сторони РНБО України, які потребують постійного аналізу та практичного удосконалення.

Загальне керівництво роботою РНБО України здійснює голова, спрямовує її діяльність, дає доручення членам РНБО України, пов'язані з виконанням покладених функцій та заслуховує поточну інформацію Секретаря РНБО про хід виконання рішень. Крім цих, він має й інші повноваження, передбачені Законом України «Про Раду національної безпеки і оборони України».

У РНБО України утворено апарат, який зобов'язаний забезпечувати організацію роботи й виконання рішень РНБО. Відповідальність за це покладено на секретаря РНБО України, який призначається на посаду і звільняється з посади головою держави, безпосередньо йому підпорядковується. Цю посаду можуть обіймати як цивільні особи, так і військовослужбовці. Секретар РНБО за посадою є радником Президента України з питань національної безпеки. Він має заступників, які за його поданням призначаються на посаду і звільняються з посади главою держави.

Секретар РНБО України готує пропозиції щодо перспективного й поточного планування діяльності Ради; подає на розгляд Президентові України проекти рішень Ради, указів Президента України про введення в дію відповідних рішень Ради, інших актів Президента України з питань національної безпеки і оборони; організовує роботу, пов'язану з підготовкою та проведенням засідань Ради та контролем за виконанням прийнятих нею рішень; координує діяльність робочих і консультативних органів цієї структури; за дорученням глави держави представляє РНБО у відносинах з органами

державної влади та місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян і засобами масової інформації.

Апарат РНБО здійснює поточне інформаційно-аналітичне й організаційне забезпечення діяльності РНБО України. Структура та штатна чисельність апарату Ради визначається Президентом України.

Апарат Ради очолює Керівник Апарату Ради національної безпеки і оборони України, який призначається на посаду та звільняється з посади Секретарем Ради національної безпеки і оборони України у порядку, визначеному законодавством про державну службу.

Керівник Апарату Ради національної безпеки і оборони України є державним службовцем і здійснює повноваження з питань державної служби та організації роботи державних службовців та інших працівників в Апараті Ради.

Керівник Апарату Ради національної безпеки і оборони України може мати заступників, у тому числі першого.

Керівник Апарату Ради національної безпеки і оборони України у межах своїх повноважень на основі та на виконання актів законодавства видає накази. Апарат Ради забезпечується в установленому порядку фізичним та спеціальним технічним захистом, відповідними засобами урядового та спеціального зв'язку.

Основні структурні підрозділи Апарату Ради:

- юридична служба;
- служба організаційної роботи та контролю;
- служба з питань розвитку та інформаційних технологій.

Для розробки й комплексного розв'язання проблем міжгалузевого характеру, забезпечення науково-аналітичного і прогнозованого супроводження діяльності РНБО України за її рішенням у межах коштів, передбачених Державним бюджетом України, можуть створюватися тимчасові міжвідомчі комісії, робочі й консультативні органи. Функції та повноваження цих органів визначаються положеннями, що затверджуються Президентом України.

Отже, РНБО за структурою є загальнодержавним, цілісним, системним, спеціалізованим, міжвідомчим, комплексним та колегіальним органом.

ТЕМА 6

НЕДЕРЖАВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

6.1. Сутність, завдання та функції недержавної системи національної безпеки

6.2. Методи забезпечення національної безпеки України недержавною системою безпеки

6.3. Складові недержавної системи національної безпеки

6.1. Сутність, завдання та функції недержавної системи національної безпеки

Важливим атрибутом будь-якої сильної демократичної держави є достатня та ефективна система національної безпеки.

Довгий час держава намагалася покладати на себе всі клопоти щодо забезпечення зовнішньої та внутрішньої безпеки, применшуючи роль суспільства в створенні безпечних умов життя для окремого громадянина, соціальної групи, суспільства і цілої держави.

Крім того, навіть у дослідженнях в напрямі трактування сутності національної безпеки часто ототожнюють національну безпеку із державною, тобто безпекою самої держави. Саме така позиція і представлена в нашій державі, оскільки про існування недержавної системи безпеки говориться дуже мало.

Хоча в чинному Законі України “Про основи національної безпеки України” і йдеться про таких суб’єктів забезпечення національної безпеки, як громадські організації, громадяни тощо, проте механізм їх безпосередньої участі на сьогодні ще недостатньо відпрацьований.

Недержавна система безпеки повинна доповнювати державну, повинна бути рівноправною і дієздатною. Поєднання державної та недержавної систем безпеки сприятиме розвитку та ефективному функціонуванню всієї системи національної безпеки, більш повній реалізації національних інтересів.

Навіть світовий досвід вказує на те, що недержавна система безпеки є органічним компонентом системи національної безпеки. У європейських державах цей сектор є досить розвинутим та істотно допомагає в забезпеченні безпеки.

Недержавна система забезпечення національної безпеки призначена для реалізації державної політики в сфері національної безпеки.

Основне призначення недержавної системи безпеки полягає у такому:

- 1) якнайбільшій захисті особи, суспільства і держави від можливих небезпек і загроз;
- 2) сприяння ефективній реалізації національних інтересів;
- 3) забезпеченні збалансованості реалізації інтересів людини, суспільства і держави.

Можна відверто зазначити, що нашій державі необхідно використовувати досвід цивілізованих країн в сфері забезпечення національної безпеки,

крокувати до європейських стандартів безпеки, тому і недержавний сектор безпеки існуватиме за будь-яких умов.

Моніторинг стану забезпеченості національної безпеки дає можливість зробити висновок, що її рівень не в повному обсязі відповідає потребам та інтересам особи і суспільства. Це передусім пов'язано із несформованістю недержавного сектору забезпечення національної безпеки.

Причини, що стримують формування недержавної системи забезпечення національної безпеки:

- існування викривленого уявлення про недержавну систему безпеки як у самого населення, так і в окремих посадових осіб держави, які вбачають у ній конкурента;

- несприятливі умови соціально-економічного, інформаційного та політичного розвитку країни, які призводять до дисбалансу між потребами особи у забезпеченні безпеки і наявними можливостями;

- суперечливість і нерозвиненість правового регулювання суспільних відносин у сфері забезпечення національної безпеки;

- ускладнення формування на території України конкурентоспроможних вітчизняних підприємств недержавної форми власності, які б могли надавати послуги із забезпечення національної безпеки;

- монополія на надання послуг безпеки підприємствами державної форми власності;

- відсутність чітких напрямів державної політики в сфері забезпечення національної безпеки підприємствами недержавної форми власності;

- недостатня державна підтримка діяльності підприємств недержавної форми власності, що надають послуги в сфері забезпечення безпеки як в межах держави, так поза нею;

- недостатній кадровий потенціал наукових і виробничих колективів, які функціонують у сфері створення засобів і систем забезпечення безпеки;

- відставання вітчизняних технологій забезпечення безпеки, що призводить до посилення залежності від іноземних підприємств, що надають послуги в сфері забезпечення безпеки, до загострення технологічної залежності України від іноземних держав;

- відсутність чіткості у встановленні відповідальності працівників недержавної системи національної безпеки за недотримання вимог законодавства у сфері національної безпеки;

- відсутність єдиної системи фахової підготовки кадрів у сфері управління національною безпекою.

Виділяють такі основні завдання недержавної системи безпеки.

На макрорівні до них можна включати:

- керівництво діяльністю громадських структур;

- організація взаємодії між громадськими структурами та суб'єктами державної системи безпеки;

- проведення моніторингу загроз і небезпек національної безпеки та виявлення джерел їх виникнення;

- розробка та реалізація заходів щодо нейтралізації загроз і небезпек з метою недопущення їхнього негативного впливу;
- формування механізму управління загрозами і небезпеками;
- створення інформаційно-аналітичного, правового, матеріально-технічного, психологічного, організаційного забезпечення для функціонування механізму забезпечення національної безпеки;
- контроль за діяльністю державної і недержавної систем національної безпеки;
- здійснення конкретних заходів реагування на загрози і небезпеки особі, суспільству, державі;
- розвиток творчого ставлення громадян до процесів забезпечення національної безпеки;
- залучення громадян у сферу забезпечення національної безпеки;
- формування системи недержавної освіти в сфері безпеки.

На мікрорівні до них належать:

- організація захисту законних інтересів підприємців у взаємодії із державними структурами, банківськими, фінансово-кредитними та іншими підприємствами та організаціями;
- юридична та інформаційно-аналітична підтримка з питань забезпечення безпеки;
- інформування уповноважених державних органів і громадськості про порушення прав суб'єктів господарської діяльності;
- надання допомоги у підборі та вивченні осіб, які приймаються на роботу;
- консультування підприємців з питань забезпечення безпеки на усіх етапах цього процесу;
- сприяння у вивченні ділової надійності і фінансової самостійності партнерів, у правильному оформленні угод, супроводження контрактів;
- сприяння в організації незалежної експертизи якості товарів, продукції, послуг, що надаються;
- проведення маркетингових досліджень та фінансового аналізу, з метою вивчення ситуації у сфері забезпечення безпеки;
- підготовка та здійснення інвестиційних проектів, сприяння у пошуку інвесторів і реалізації проектів, забезпечення їх безпеки;
- організація та проведення навчально-практичної і консультивної діяльності в сфері безпеки;
- захист законних прав та інтересів суб'єкта і його працівників;
- вивчення партнерів, клієнтів і конкурентів;
- своєчасне виявлення можливих негативних впливів на об'єкт безпеки і його працівників з боку джерел зовнішніх загроз безпеці;
- недопущення проникнення на об'єкт безпеки структур промислового шпіонажу, організованої злочинності та окремих громадян з протиправними намірами;
- протидія технічному проникненню на об'єкт із наміром вчинити злочин;

- виявлення, попередження та припинення можливої протиправної або іншої негативної діяльності працівників об'єкта безпеки на шкоду його безпеці;
- захист працівників об'єкта безпеки від насильницьких та майнових посягань;
- збереження матеріальних цінностей і відомостей, які складають комерційну таємницю об'єкта;
- отримання необхідної інформації для вироблення стратегічних і тактичних рішень, пов'язаних із управлінням діяльністю об'єкта;
- фізична і технічна охорона будівель, споруд, території і транспортних засобів, які належать об'єкту безпеки;
- ведення активної антиконкурентної діяльності;
- контроль над ефективністю функціонування системи безпеки.

Відповідно до окреслених вище завдань **основними функціями недержавної системи забезпечення національної безпеки є:**

- розроблення нормативно-правової бази відповідно до чинного законодавства в сфері забезпечення національної безпеки України;
- створення умов для реалізації прав громадян і громадських об'єднань на дозволена законом діяльність у сфері національної безпеки;
- підтримання балансу між потребами, інтересами та цінностями осіб, суспільства і держави в сфері національної безпеки;
- моніторинг стану національної безпеки України;
- виявлення джерел внутрішніх та зовнішніх загроз і небезпек національній безпеці, їх аналіз, визначення і вжиття заходів щодо управління ними;
- координація діяльності усіх суб'єктів недержавного забезпечення національної безпеки України;
- взаємодія з державними суб'єктами забезпечення національної безпеки України;
- контроль діяльності недержавних суб'єктів забезпечення національної безпеки України;
- попередження правопорушень, що посягають на національну безпеку України;
- розвиток вітчизняної інфраструктури забезпечення національної безпеки;
- розвиток індустрії засобів, технологій та систем безпеки, підвищення їх конкурентоздатності на внутрішньому та зовнішньому ринках;
- організація розроблення регіональних та державних програм забезпечення національної безпеки і координація діяльності недержавних суб'єктів щодо їх реалізації;
- реалізація проведення недержавними суб'єктами єдиної політики національної безпеки;
- організація і проведення фундаментальних і прикладних наукових досліджень у сфері забезпечення національної безпеки України;
- забезпечення контролю за створенням і використанням засобів захисту в сфері забезпечення національної безпеки;

- удосконалення і розвиток системи підготовки кадрів, які залучаються у сферу управління національною безпекою України;
- удосконалення міжнародного співробітництва в сфері забезпечення національної безпеки;
- представлення національних інтересів України у відповідних міжнародних організаціях.

6.2. Методи забезпечення національної безпеки України недержавною системою безпеки

Методи забезпечення національної безпеки України недержавною системою безпеки поділяються на **правові, організаційно-технічні та економічні.**

До правових методів забезпечення національної безпеки України належить:

- внесення проектів змін і доповнень у нормативно-правові акти, які регламентують суспільні відносини в сфері національної безпеки (з метою створення і удосконалення функціонування системи забезпечення національної безпеки України, усунення внутрішніх протиріч у законодавстві, протиріч, пов'язаних із міжнародними угодами, до яких приєдналась Україна, а також з метою конкретизації правових норм, які встановлюють відповідальність за правопорушення в сфері забезпечення національної безпеки України);
- чітке законодавче розмежування повноважень між державною та недержавною системами забезпечення національної безпеки;
- розроблення нормативно-правових актів у напрямку встановлення відповідальності за порушення законодавства в сфері національної безпеки;
- визначення правового статусу вітчизняних та іноземних підприємств, які надають послуги в сфері забезпечення національної безпеки;
- розроблення механізмів правового регулювання діяльності вітчизняних та іноземних підприємств при наданні послуг забезпечення національної безпеки;
- законодавче закріплення пріоритету вітчизняних засобів і систем безпеки;
- розроблення нормативно-методичних документів з питань забезпечення національної безпеки України;
- створення нормативно-правової бази для формування та функціонування в Україні недержавної системи забезпечення національної безпеки та її регіональних структур.

Організаційно-технічними методами забезпечення національної безпеки України є:

- створення і удосконалення недержавної системи забезпечення національної безпеки України;
- розроблення механізмів попередження правопорушень в сфері забезпечення національної безпеки;
- розроблення механізмів притягнення до відповідальності осіб, що вчинили злочини та інші правопорушення у цій сфері;

- розроблення, використання і удосконалення засобів і систем безпеки, методів контролю їх ефективності, підвищення надійності їх функціонування;
- виявлення загроз та небезпек, що можуть дестабілізувати нормальне функціонування системи національної безпеки;
- участь у сертифікації засобів і систем безпеки, ліцензуванні діяльності, стандартизації способів і засобів у сфері забезпечення національної безпеки;
- контроль за діями персоналу у системах безпеки, підготовка кадрів з управління національною безпекою;
- формування системи моніторингу показників і характеристик національної безпеки України в найбільш важливих сферах життєдіяльності особи і суспільства.

Економічні методи забезпечення національної безпеки України:

- визначення порядку фінансування програм забезпечення національної безпеки за рахунок недержавної системи забезпечення національної безпеки;
- розроблення та удосконалення системи фінансування робіт, пов'язаних із реалізацією правових і організаційно-технічних методів забезпечення національної безпеки, створення системи страхування ризиків фізичних і юридичних осіб.

6.3. Складові недержавної системи національної безпеки

Проблема формування недержавної системи безпеки ще не стала об'єктом спеціальних досліджень в Україні, на даний час можна констатувати лише про поодинокі спроби деяких дослідників та авторів розглядати окремі її аспекти. Тому доцільним буде звернутись до тих напрацювань, які вже існують в інших країнах, зокрема в Росії. В якості суб'єктів недержавної системи забезпечення національної безпеки російські дослідники виділяють:

- органи місцевого самоврядування;
- недержавний нотаріат;
- адвокатура;
- недержавні охоронні служби та детективні агентства;
- громадські об'єднання;
- окремі громадяни.

На думку вітчизняних дослідників, цей перелік може мати дещо інший вигляд і складатися із таких компонентів недержавної системи забезпечення безпеки:

- органи самоорганізації населення;
- громадські об'єднання;
- професійні спілки;
- приватний нотаріат;
- адвокатура;
- приватні охоронні структури.

ТЕМА 7

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ СИСТЕМ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

- 7.1. Система органів національної безпеки США
- 7.2. Система та структура органів національної безпеки Франції
- 7.3. Система органів національної безпеки ФРН
- 7.4. Система органів національної безпеки Великої Британії

7.1. Система органів національної безпеки США

Закон США «Про національну безпеку» 1947 р. визначав національну безпеку як інтеграцію питань внутрішньої, зовнішньої і воєнної політики в інтересах виваженого підходу до проблем використання різних військових і невійськових засобів. У 1970-х роках у поняття «національна безпека» стали включати не тільки військові, а й економічні й соціальні аспекти.

Система національної безпеки США включає президента, його адміністрацію, Раду національної безпеки, федеральні міністерства і відомства, а також Конгрес. Неформальним її учасником є засоби масової інформації.

Президент США – глава держави, головнокомандувач Збройних сил, головний дипломат, глава виконавчої влади. Конституційний статус президента визначає його позиції як відомої діючої особи в прийнятті рішень щодо національної безпеки.

Відповідно до ст. 603 Закону «Про реорганізацію Міністерства оборони США» від 1 жовтня 1986 р. щорічно президент представляє Конгресу Стратегію національної безпеки Сполучених Штатів, в якій визначаються основні цілі, завдання і напрями діяльності американської адміністрації в сфері зовнішньої і внутрішньої політики на найближчий рік.

Одними з основних цілей Стратегії національної безпеки є зміцнення безпеки, сприяння економічному процвітанню США, розповсюдження демократії за кордоном, збереження територіальної цілісності, суверенітету і незалежності держави, боротьба з міжнародним тероризмом, захист кожного громадянина США всередині країни і за її межами, збереження політичних свобод.

Для реалізації поставлених завдань президент спирається на виконавчий апарат, завданням якого є, зокрема, підготовка та напрацювання рекомендацій, координація діяльності всього механізму державного управління, контроль за виконанням відомчими відомствами ключових урядових рішень. Частиною виконавчого апарату є апарат Білого дому. Однак, крім офіційних помічників, президент США використовує неофіційних радників з важливих питань національної безпеки, а також створює тимчасові комісії для досліджень, напрацювань і рекомендацій з конкретних проблем.

Виконавчий апарат президента складається з підрозділів, створених з метою надання допомоги главі держави у формуванні й реалізації політики з широкого кола проблем. Сюди також входить **Рада національної безпеки**.

Особливою фігурою у системі національної безпеки США є **помічник**

президента з національної безпеки. Він виконує три основні функції – координатора політики, політичного аналітика, радника. Кожна з них суттєво впливає на розробку політики національної безпеки. Помічник з національної безпеки несе відповідальність за координацію цього процесу, в ході якого аналізується ситуація та напрацьовуються рекомендації для президента.

Для забезпечення різних інтересів окремих відомств системи національної безпеки США існує спеціальний механізм – Рада національної безпеки.

Рада національної безпеки США (РНБ) була створена відповідно до Закону «Про національну безпеку», прийнятого Конгресом і підписаного 26 липня 1947 р. Г. Труменом, 33-м президентом США. Закон чітко визначає функції РНБ, які «полягають у наданні рекомендацій президенту з питань узгодження внутрішньої, зовнішньої та військової політики, які стосуються національної політики, щоб військові та інші урядові структури могли здійснювати більш ефективне співробітництво».

РНБ є дорадчим органом. Його глава – президент, а постійні члени – віце-президент, державний секретар, міністр оборони. Як постійні радники в роботі РНБ беруть участь директор центральної розвідки та голова комітету начальників штабів Збройних сил США. Традиційно до складу входять також деякі інші високопосадовці адміністрацій. Рішення по кожній кандидатурі приймає особисто президент.

Членом РНБ є помічник президента з національної безпеки, який очолює апарат РНБ і відповідає за підготовку його засідань. Крім того, у засіданні можуть брати участь (запрошуватись) керівники інших міністерств та відомств для обговорення питань їх безпосередньої компетенції.

Перше засідання РНБ відбулося 26 вересня 1947 р. Відтоді її місце в системі державних органів, а також структура, основні функції та кількість працівників апарату зазнали значних змін. У перші роки існування повсякденна робота забезпечувалась зусиллями лише десяти штатних працівників, не рахуючи членів РНБ. Тепер у РНБ працює до 200 експертів з широкого кола питань, у тому числі в сфері оборони, розвідки, контролю над озброєнням, які прийшли в РНБ із держапарату, Міністерства оборони і ЦРУ.

В апарат РНБ надходить оперативна й аналітична інформація з різних федеральних відомств, передусім Держдепартаменту, Міністерства оборони та ЦРУ. Працівники ради аналізують її, підсумовують оцінки й висновки і на основі цього готують доповіді й напрацьовують рекомендації президенту, які можуть стати предметом обговорення на засіданнях.

Різні відділи РНБ одночасно ведуть підготовку більшості документів, які надходять президенту чи його помічнику з національної безпеки, залежно від їх значення.

Законодавці у США затверджують видатки на діяльність РНБ, які визначені в бюджеті окремою статтею. Конгрес не може запрошувати для заслуховування помічника президента з національної безпеки чи когось із працівників РНБ. Для цього потрібна згода глави держави. Крім того, останній абсолютно вільний у виборі свого помічника з національної безпеки, оскільки його кандидатура не потребує затвердження в Сенаті. Водночас сенатори

можуть впливати на склад постійних членів РНБ при затвердженні кандидатур на посади державного секретаря та міністра оборони.

Рішення з проблем національної безпеки президент в одних випадках приймає самостійно, в інших – доповіді й рекомендації РНБ розглядаються на її засіданнях і підлягають обговоренню у вузькому колі найбільш наближених до президента осіб. Однак у будь-якому разі останнє слово завжди залишається за главою держави – цим правом він наділений відповідно до конституції США, яка надає йому широкі повноваження у сфері зовнішньої політики та проголошує його верховним головнокомандувачем Збройних сил.

Після подій 11 вересня 2001 року утворено нову структуру – Управління національної безпеки США, яка є координаційним та спрямовуючим органом усіх спецструктур держави.

Статус голови цього органу дуже високий. Про це свідчить те, що по-перше, він не потребує затвердження своєї кандидатури в Сенаті; по-друге, він є членом уряду та входить до складу Ради національної безпеки США.

7.2. Система та структура органів національної безпеки Франції

Для обговорення і вирішення питань національної безпеки на вищому державному рівні у Франції не має постійно діючого спеціального органу, як, наприклад, Рада національної безпеки і оборони в Україні. Ці проблеми вирішуються в інших інстанціях.

Так, якщо йдеться про суто військову сферу, то за рішенням президента, який згідно з Конституцією Франції є верховним головнокомандувачем Збройних сил, обговорення цих питань може відбуватися в рамках **Вищої ради національної оборони** або **Вищого комітету національної оборони**.

За Конституцією, цими органами керує президент.

Вища рада національної оборони скликається рідко і нерегулярно, залежно «від випадку», тобто тоді, коли виникає необхідність обговорити ту чи іншу важливу актуальну проблему військового чи військово-промислового характеру. Робота ради відбувається за зачиненими дверима.

Вища рада національної оборони – дорадчий орган при президентові. Крім самого глави держави, в її засіданнях беруть участь прем'єр-міністр і «силові» міністри, до яких у разі потреби долучаються керівники зацікавлених міністерств і відомств, начальник штабу Збройних сил і начальники штабів видів Збройних сил, начальними основних управлінь Міністерства оборони та експерти з різних галузей залежно від питань, що розглядаються.

У Франції апарат президента республіки – Президентський палац – налічує понад 500 осіб і поділяється на цивільний і військовий. Найважливішою структурою «цивільного палацу» є генеральний секретаріат, який виступає головним інструментом політичних дій президента і координує діяльність міністерств та інших відомств. Генеральний секретаріат, який керує всім персоналом Єлисейського палацу, є довіреною особою президента й підтримує контакти з урядом і парламентом.

Вища рада національної оборони не має ні штабу, ні робочого апарату. Документація до засідань готується працівниками канцелярії Єлисейського

палацу та секретаріатів прем'єр-міністра й зацікавлених міністерств, передусім Міністерства оборони.

Жодних висновків чи рекомендацій, адресованих виконавчим органам влади, Вища рада національної оборони не приймає. Лише надає президентові висновки і пропозиції, на основі яких він визначається з питанням, ухвалюючи рішення в межах своїх повноважень, чи доручає це зробити прем'єр-міністру у формі урядового доручення, чи передає його на розгляд парламенту.

Вищим координаційним військово-політичним органом при президентові держави з питань діяльності міністерств та відомств у військовій сфері є **Комітет національної оборони**. У воєнний час його очолює керівництво країни та її Збройних сил. Голова Комітету оборони – Президент Франції. До його складу входять прем'єр-міністр (заступник голови) та міністри – закордонних справ, внутрішніх справ, оборони, економіки і фінансів.

Для прийняття рішень із суто військових питань Комітет національної оборони скликається в обмеженому складі, який визначає прем'єр-міністр. Його рішення втілює у життя прем'єр-міністр, керуючи Радою міністрів і координуючи діяльність міністерств і відомств, у тому числі у сфері національної безпеки.

Робочим органом прем'єр-міністра з питань оборони є **Генеральний секретаріат національної оборони (SGDN)**, який комплектується з генералів й офіцерів всіх видів Збройних сил та цивільних чиновників. SGDN готує постанови уряду з питань оборони та контролює їх виконання, надає рекомендації з координації діяльності органів у сфері оборони, готує засідання Вищої ради оборони й Комітету національної оборони, інформує уряд з усіх військових та військово-політичних питань.

Структурно SGDN складається із підрозділів, які за своїми функціями входять до Міністерства оборони, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства закордонних справ та мають свої підрозділи у сфері національної безпеки, які безпосередньо звітуються перед прем'єр-міністром. Так, до **Міністерства оборони входять:**

- DGSE – загальне управління зовнішньої безпеки;
- DRM – управління військової розвідки;
- DPSD – управління безпеки Міністерства оборони;
- BRGE – управління розвідки та бригада РЕБ (радіоелектронної боротьби);
- SCSSI – центральна служба безпеки інформаційних систем.

DGSE підтримує необхідний контакт із Міністерством закордонних справ через його центр аналізу та планування (AFC): розробляє документи щодо військової доктрини та загальної орієнтації держави, а також вивчає можливі політичні та міжнародні напрями діяльності керівництва Франції.

DRM – управління військової розвідки – було сформоване у 1974 році у Страсбурзі з центру експлуатації військової розвідки (CERM), центру інформації систем електромагнітного випромінювання (CIREM) та блоку CERM, який координував стратегічну розвідку трьох видів Збройних сил Франції.

Директор управління військової розвідки звітує безпосередньо перед міністром оборони, а не через начальника штабу Збройних сил, якому це управління підпорядковується.

DPSD – управління для захисту і безпеки Міністерства оборони. Воно відповідальне за військові дії контррозвідки. Головним у сфері його діяльності є політичний нагляд за військовослужбовцями, воно гарантує цим самим політичну надійність збройних сил Франції.

BRGE – управління розвідки та бригада РЕБ (радіоелектронної боротьби) було створене 1 вересня 1993 року для забезпечення міністра оборони і вищого військового командування необхідною інформацією в роботі щодо розпізнавання знаків, контролю певних видів зв'язку, в тому числі роботи радарів. До його компетенції також належить захист усього зв'язку та технологій інформаційних систем збройних сил Франції.

SCSSI – центральна служба безпеки інформаційних систем – відповідальна за регулярне використання систем шифрування.

До **Міністерства внутрішніх справ** входять такі підрозділи у сфері національної безпеки:

- DST – управління територіальної безпеки;
- DCPJ – центральне управління внутрішньої безпеки (судова поліція);
- CRS – управління республіканської безпеки;
- RG – генеральна (об'єднуюча) інформаційна служба.

DST – управління територіальної безпеки створено в 1944 році для боротьби проти шпигунства та дій іноземних розвідок на територіях, які знаходяться під французьким суверенітетом. З кінця 1970-х рр. сфера діяльності цієї структури значно розширилась: додалися функції боротьби з терористичними загрозами, економічним та науково-технічним шпигунством.

До нього входять:

– центральна адміністрація, яка знаходиться в Парижі й поділяється на п'ять підуправлінь (контррозвідки, безпеки і захисту свідків, міжнародного тероризму, технічної та загальної адміністрації) і спеціальних офісів: національних відносин та міжнародний;

– регіональна адміністрація (у семи областях) і кілька бригад, а також чотири пости, встановлені на закордонних територіях.

DCPJ – центральне управління внутрішньої безпеки складається з двох головних сил: а) національної поліції, яка займається шпигунством для протидії злочинності в країні і у своїй діяльності керується цивільним статутом; вона підпорядкована Міністерству внутрішніх справ; б) національної жандармерії (військової поліції), яка підпорядковується Міністерству оборони.

Головним завданням DCPJ є пошук правопорушників, спостереження за ними, збирання доказів та ідентифікація злочинців. Діючи таким чином, воно стає допоміжною ланкою судової влади, тому його називають судовою поліцією.

До центрального управління внутрішньої безпеки входить територіальна і центральна адміністрація, яка складається з багатьох управлінь (науки та архіву, економічних і фінансових справ та ін.). Особлива роль відводиться

підуправлінню зовнішніх зв'язків, яка включає структури для допомоги судовій поліції у співробітництві з міжнародними організаціями (Interpol, Schengen, Europol).

До територіальної адміністрації входять:

- регіональне управління DRPJ у Парижі (3400 посадових осіб);
- 19 регіональних адміністрацій в областях країни.

CRS – управління республіканської безпеки, в основному включає пересувні установки, які формують загальновійськовий резерв національної поліції. Разом із зміцненням громадського порядку вони забезпечують підтримку інших державних органів у виконанні специфічних завдань, а саме: співпрацюють з DCSP і проводять спільні операції із знешкодження терористичних та інших угруповань, які ведуть протиправну діяльність проти уряду; виконують функцію захисту аеропортів та контрольних-пропускних пунктів на кордонах з іноземними державами; проводять спільні дії із захисту високопосадовців, резиденції президента, посольств і консульств.

Їх територіальна організація має три рівні: центральна адміністрація з директором у Парижі; 9 регіональних груп у різних областях країни; 61 компанія – на всій території Франції.

RG – генеральна (об'єднуюча) інформаційна служба, призначена для постання уряду узагальненої інформації. Структурно RG організована в підуправління, які у свою чергу поділяються на секції: підуправління дослідження, яке централізує інформацію щодо боротьби з тероризмом на національній території; підуправління аналізу, відповідальне за аналіз та синтез інформації, зібраної в політичній, економічній, фінансовій та соціальній сферах; підуправління ресурсів, управляє людськими ресурсами, матеріальним забезпеченням, розробляє документацію, встановлює бюджетні питання та проводить навчання персоналу.

Крім названих органів, до НБ входить ще й GNCIS – національна комісія з контролю зовнішньої безпеки, яка структурно перебуває в системі Міністерства закордонних справ.

Безпосереднє керівництво Збройними силами здійснює Міністерство оборони на чолі з цивільним міністром через штаб Збройних сил та консультативний орган при міністрі оборони з військових питань – Комітет начальників штабів. Оперативне управління збройними силами на нього не покладено.

Комітет начальників штабів вивчає та розглядає питання організації Збройних сил, плани їх використання, технічного забезпечення, розподіл матеріальних та фінансових ресурсів між видами Збройних сил. Головою Комітету є міністр оборони, заступником – начальник штабу Збройних сил, а постійними членами – начальники штабів видів Збройних сил. Оперативне управління Збройними силами здійснює начальник штабу Збройних сил, а його робочим органом є штаб Збройних сил, який на воєнний час стає генеральним штабом, а його начальник – головнокомандувачем Збройних сил.

Отже, у Франції функції координуючого та контролюючого органу впроваджує в життя прем'єр-міністр, який керує Радою міністрів і координує

діяльність міністерств та відомств у сфері національної безпеки.

Робочим органом прем'єр-міністра з питань оборони є Генеральний секретаріат національної оборони (SGDN), який комплектується генералами й офіцерами всіх видів Збройних сил та цивільними чиновниками. Він готує постанови уряду з питань оборони та контролює їх виконання, надає рекомендації з координації діяльності органів у сфері оборони, готує засідання Вищої ради оборони і Комітету національної оборони, інформує уряд з усіх військових та військово-політичних питань.

7.3. Система органів національної безпеки ФРН

Для реалізації завдань безпеки у ФРН сформовано розвідувальну спільноту, яка складається з таких основних елементів:

1. Координаційні органи: Федеральна рада безпеки, Федеральна рада оборони, шостий відділ Відомства федерального канцлера.

2. Контролюючі органи: Комітет з питань оборони та Комітет у закордонних справах бундестагу, уповноважені з питань захисту секретних даних, Федеральна і земельні рахункові палати, прокуратура.

3. Виконавчі органи: Федеральна розвідувальна служба, Розвідувальне відомство бундесверу, Відомство військових аташе, війська спеціального призначення, розвідувально-диверсійні підрозділи, Федеральне управління безпеки інформаційної техніки, Федеральне і земельні відомства охорони конституції, військова контррозвідка, Митне кримінальне відомство, Федеральна служба охорони кордону, Федеральна кримінальна поліція.

Політика в сфері національної безпеки ФРН обговорюється в **Комітеті з питань оборони та Комітеті у закордонних справах** бундестагу.

За конституцією ФРН, Збройні сили посідають особливе місце в структурі виконавчої влади. Це пояснюється тими спеціальними завданнями, які на них покладаються. Основний закон передбачає, що Збройні сили та питання оборони є предметом особливого контролю з боку парламенту. Парламент зобов'язаний призначити Комітет з питань оборони, який (і тільки він) має конституційне право з власної ініціативи трансформуватися в Комітет з розслідувань.

Голова Комітету з питань оборони та його заступник призначаються одночасно після досягнення попередньої домовленості між парламентськими фракціями. Неможливе дострокове припинення повноважень голови комітету. Він залишається на посаді, навіть якщо його фракція втрачає у комітеті більшість.

Комітет з питань оборони є закритим. Окрім його членів, право доступу на засідання мають тільки голови парламентських фракцій. Такого права не мають навіть експерти парламентських фракцій та помічники членів комітету.

Комітет з питань оборони розпочав свою роботу всередині 1950-х рр. Погляд на той період його існування дає змогу помітити певні паралелі із тогочасним становищем комітетів Конгресу Сполучених Штатів. Комітет вважав за свій обов'язок ухвалювати все, що пропонувала виконавча влада. Це стосувалося, зокрема, планів закупівлі зброї. Замість здійснення контрольної

функції комітет докладав зусиль для завоювання прихильності Збройних сил.

Нині Комітет з питань оборони жодною мірою не зосереджує увагу винятково на Збройних силах, контролі над ними та їхніми оборонними можливостями. Сфера його діяльності є набагато ширшою, а отже, він на парламентському рівні має ті самі обсяги завдань, що й міністр оборони у Кабінеті міністрів.

Таким чином, політика у сфері національної безпеки ФРН обговорюється у Комітеті з питань оборони та Комітеті у закордонних справах бундестагу. Збройні сили та питання оборони є предметом особливого контролю з боку парламенту – Комітету з питань оборони. Окрім того, тільки цей комітет має конституційне право з власної ініціативи трансформуватися у Комітет із розслідувань.

7.4. Система органів національної безпеки Великої Британії

Колегіальним органом, який розробляє політику національної безпеки держави та здійснює загальне керівництво Збройними силами є **Комітет оборони**, хоча згідно із законодавством Великої Британії верховний головнокомандувач збройних сил – король (королева), а фактично – прем'єр-міністр, який є головою Комітету оборони.

До складу Комітету оборони входять міністри: оборони, закордонних справ, фінансів, промисловості, торгівлі та ін. Таким чином він є вищим органом управління у сфері національної безпеки. До його складу не входять керівники військових формувань держави.

Безпосереднє керівництво Збройними силами здійснює Міністерство оборони, яке очолює цивільна особа, в оперативне управління – колегіальний орган оперативного управління – Комітет начальників штабів. До його складу входять голова – начальник штабу оборони, його заступник і командувачі видів Збройних сил. Робочим органом Комітету начальників штабів є штаб оборони, який очолює начальник штабу оборони.

Прем'єр-міністр керує не тільки Комітетом оборони, він також очолює Міністерський комітет з розвідувальних служб (IS), до якого входять:

- комітет незмінних (постійних) секретарів із розвідслужб (PSIS);
- підкомісія з пріоритетів служби безпеки (SSPP);
- координатор розвідувального апарату;
- спільний комітет апарату (LC – по боротьбі з тероризмом);
- підкомісії оцінок дій і наслідків;
- загальний секретаріат.

Головою комітету є прем'єр-міністр, членами – представник прем'єр-міністра, міністр оборони, внутрішніх справ, закордонних справ, у справах співдружності націй та фінансів. Прем'єр-міністр цілком відповідальний за роботу як усього апарату служби безпеки, так і за безпеку в цілому. У цьому він має підтримку секретаря апарату служби безпеки.

Розглянемо окремі підрозділи, які належать до складу Міністерського комітету з розвідувальних служб (IS):

- Комітет незмінних (постійних) секретарів із розвідслужб (PSIS) –

допомагає міністрам у нагляді за роботою розвідувальних служб. Він розробляє щорічні плани витрат розвідувальних служб, прогнозує роботу управлінь центрального апарату служби безпеки, підраховує, наскільки можливе задоволення соціальних потреб апаратом. Ці плани подаються на затвердження відповідним міністрам.

Голова комітету – секретар служби безпеки, члени – заступники міністрів, які входять до Міністерського комітету з розвідувальних служб.

– Координатор апарату служби безпеки – діє як радник PSIS, тобто є консультативним комітетом, відомим як попередній комітет, який проводить перше вивчення необхідних витрат служби безпеки.

– Комітет служби безпеки – відомий ще як підкомісія з пріоритетів служби безпеки (SSPP), відповідає за огляди діяльності служби безпеки та розробляє плани. З тих чи інших питань він інформує (радить) секретаря служби безпеки.

До його складу входять вищі посадові особи від:

– різних міністерств – внутрішніх справ, закордонних справ, оборони, у справах співдружності націй:

- казначейства;
- відділення торгівлі та промисловості;
- відділення соціального забезпечення;
- з розвідувальних служб.

Отже, верховним головнокомандувачем у Великій Британії є королева, але фактично керує з питань національної безпеки прем'єр-міністр, який очолює Комітет оборони та Міністерський комітет з розвідувальних служб.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ II ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В РІЗНИХ СФЕРАХ ДІЯЛЬНОСТІ

ТЕМА 8. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

- 8.1. Поняття та зміст інформаційної безпеки України
- 8.2. Загрози інформаційній безпеці
- 8.3. Система забезпечення інформаційної безпеки України
- 8.4. Державна політика національної безпеки в інформаційній сфері

8.1. Поняття та зміст інформаційної безпеки України

В умовах інформатизації країни, розвитку інформаційних технологій, інформаційні ресурси формуються у всіх сферах діяльності, і насамперед в політичній, військовій, економічній, науково-технічній, тому інформаційну безпеку слід розглядати як органічну складову національної безпеки, якій належить важливе місце і одна з провідних ролей в системі національної безпеки країни.

Недарма існує ряд прислів'їв і виразів, що характеризують місце інформації в конкурентній боротьбі і в тактиці військових дій: «Хто володіє інформацією – той володіє ситуацією», «Перемагає той, хто більш інформований про супротивника» та інші.

Актуальність розгляду цієї теми пояснюється тим, що:

- сьогодні інформація є головним стратегічним національним ресурсом;
- інформація та інформаційні технології є основою економічної та оборонної могутності держави;
- інформація є таким атрибутом, від якого залежить ефективність життєдіяльності сучасного суспільства, оскільки і виробництво і управління, оборона і зв'язок, транспорт та енергетика, банківська справа, фінанси, наука і освіта, медицина, екологія все більше залежать від інтенсивності інформаційного обміну, повноти, своєчасності й достовірності інформації;
- загальна комп'ютеризація основних сфер діяльності призвела до появи широкого спектру внутрішніх та зовнішніх загроз, нетрадиційних каналів втрати інформації і несанкціонованого доступу до неї;
- реальністю сьогодення стало застосування інформаційної зброї і ведення інформаційних війн;
- недосконалість правового регулювання суспільних відносин у сфері інформаційної безпеки призводить ускладнення формування конкурентоспроможних місцевих інформаційних агентств і засобів масової інформації;
- недобросовісне використання інформаційного простору зсередини держави призводить до зниження рівня внутрішньої інформаційної безпеки України; що негативно впливає на соціально-політичну ситуацію;

– конституційні права громадян на недоторканність приватного життя, особистої та сімейної таємниці, таємниці листування не мають достатнього організаційно-правового і технічного забезпечення;

– погіршується ситуація із забезпеченням збереження державної таємниці, недостатньо розвинені механізми забезпечення службової та комерційної таємниці;

– відставання вітчизняних інформаційних технологій змушує при створенні інформаційних систем закуповувати імпортовану техніку і залучати іноземні підприємства, через що підвищується імовірність несанкціонованого доступу до інформації, що обробляється, і зростає залежність від іноземних виробників комп'ютерної і телекомунікаційної техніки, а також програмного забезпечення.

Інформаційна безпека є невід'ємною складовою кожної зі сфер національної безпеки. Водночас інформаційна безпека є важливою самостійною сферою забезпечення національної безпеки.

Отже, інформація та інформаційні технології все більше визначають розвиток суспільства і слугують новими джерелами національної могутності. Інформаційна безпека як одна з характеристик стійкого розвитку виступає в якості базової цінності держави.

У ст. 17 Конституції України підкреслено, що забезпечення інформаційної безпеки – одна з найважливіших функцій держави, справа всього Українського народу. Але, нажаль, зміст поняття «інформаційна безпека» залишається недостатньо розкритим.

Що ж таке інформаційна безпека? Нажаль, жодні нормативні акти не дають визначення інформаційної безпеки, поняття не має законодавчого оформлення. І в науковій літературі відсутній єдиний консолідований погляд на зміст поняття «інформаційна безпека». Для одних воно відображає стан, для інших процес, діяльність, здатність, систему гарантій, властивість, функцію.

Одне з них можна знайти в проекті Концепції інформаційної безпеки. В ній **інформаційна безпека** розглядається як «стан захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, при якому запобігається завдання шкоди через неповноту, несвоєчасність і недостовірність поширюваної інформації, порушення цілісності та доступності інформації, несанкціонований обіг інформації з обмеженим доступом, а також через негативний інформаційно-психологічний вплив та умисне спричинення негативних наслідків застосування інформаційних технологій».

Інформаційна безпека (у найзагальнішому випадку) – це стан захищеності інформаційного середовища суспільства, який забезпечує його формування, використання і розвиток в інтересах громадян, організацій, держави.

Інформаційна безпека – свідомий, цілеспрямований вплив на загрози та небезпеки державними і недержавними інституціями, окремими громадянами, за якого забезпечується інформаційний суверенітет України та захист інформаційного середовища.

Інформаційний суверенітет – це право держави на формування і здійснення національної інформаційної політики відповідно до Конституції і

законодавства України, міжнародного права в національному інформаційному просторі України.

Об'єктом інформаційної безпеки є інформація, важлива для функціонування держави, демократичного розвитку суспільства, інформаційні стосунки між особою, державою та суспільством, інформаційні права людини як невід'ємна складова загальнолюдських прав.

Згідно із Законом України «Про інформацію» №2657-ХІІ від 2 жовтня 1992 року, **інформація** – будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді.

Національними інтересами України в інформаційній сфері є:

1) життєво важливі інтереси особи:

– забезпечення конституційних прав і свобод людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації;

– забезпечення конституційних прав людини на захист приватного життя;

– захищеність від руйнівних інформаційно-психологічних впливів;

2) життєво важливі інтереси суспільства і держави:

– захист українського суспільства від агресивного впливу деструктивної пропаганди, передусім з боку Російської Федерації;

– захист українського суспільства від агресивного інформаційного впливу Російської Федерації, спрямованого на пропаганду війни, розпалювання національної і релігійної ворожнечі, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом або порушення суверенітету і територіальної цілісності України;

– всебічне задоволення потреб громадян, підприємств, установ і організацій усіх форм власності у доступі до достовірної та об'єктивної інформації;

– забезпечення вільного обігу інформації, крім випадків, передбачених законом;

– розвиток та захист національної інформаційної інфраструктури;

– збереження і примноження духовних, культурних і моральних цінностей Українського народу;

– забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України;

– вільний розвиток, використання і захист мов національних меншин та сприяння вивченню мов міжнародного спілкування;

– зміцнення інформаційних зв'язків з українською діаспорою, сприяння збереженню її етнокультурної ідентичності;

– розвиток медіа-культури суспільства та соціально відповідального медіа-середовища;

– формування ефективної правової системи захисту особи, суспільства та держави від деструктивних пропагандистських впливів;

– створення з урахуванням норм міжнародного права системи і механізмів захисту від негативних зовнішніх інформаційно-психологічних впливів, передусім пропаганди;

- розвиток інформаційного суспільства, зокрема його технологічної інфраструктури;
- безпечне функціонування і розвиток національного інформаційного простору та його інтеграція у європейський і світовий інформаційний простір;
- розвиток системи стратегічних комунікацій України;
- ефективна взаємодія органів державної влади та інститутів громадянського суспільства під час формування, реалізації державної політики в інформаційній сфері;
- забезпечення розвитку інформаційно-комунікаційних технологій та інформаційних ресурсів України;
- захищеність державної таємниці та іншої інформації, вимоги щодо захисту якої встановлені законом;
- формування позитивного іміджу України у світі, донесення оперативної, достовірної і об'єктивної інформації про події в Україні до міжнародної спільноти;
- розбудова системи іномовлення України та забезпечення наявності іномовного українського каналу в кабельних мережах та у супутниковому мовленні за межами України.

8.2. Загрози інформаційній безпеці України

Загрози інформаційній безпеці – наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим інтересам особи, суспільства і держави в інформаційній сфері.

Відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки України» до **загроз національним інтересам і національній безпеці в інформаційній сфері** відносять такі:

- прояви обмеження свободи слова та доступу до публічної інформації;
- поширення засобами масової інформації культу насильства, жорстокості, порнографії;
- комп'ютерна злочинність та комп'ютерний тероризм;
- розголошення інформації, яка становить державну таємницю, або іншої інформації з обмеженим доступом, спрямованої на задоволення потреб і забезпечення захисту національних інтересів суспільства і держави;
- намагання маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема, шляхом поширення недостовірної, неповної або упередженої інформації.

Доктрина інформаційної безпеки України **доповнює перелік загроз національним інтересам та національній безпеці України в інформаційній сфері:**

- здійснення спеціальних інформаційних операцій, спрямованих на підрив обороноздатності, деморалізацію особового складу Збройних Сил України та інших військових формувань, провокування екстремістських проявів, підживлення панічних настроїв, загострення і дестабілізацію суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації, розпалювання міжетнічних і міжконфесійних конфліктів в Україні;

- проведення державою-агресором спеціальних інформаційних операцій в інших державах з метою створення негативного іміджу України у світі;
- інформаційна експансія держави-агресора та контрольованих нею структур, зокрема шляхом розширення власної інформаційної інфраструктури на території України та в інших державах;
- інформаційне домінування держави-агресора на тимчасово окупованих територіях;
- недостатня розвиненість національної інформаційної інфраструктури, що обмежує можливості України ефективно протидіяти інформаційній агресії та проактивно діяти в інформаційній сфері для реалізації національних інтересів України;
- неефективність державної інформаційної політики, недосконалість законодавства стосовно регулювання суспільних відносин в інформаційній сфері, невизначеність стратегічного наративу, недостатній рівень медіакультури суспільства;
- поширення закликів до радикальних дій, пропаганда ізоляціоністських та автономістських концепцій співіснування регіонів в Україні.

За своєю загальною спрямованістю **загрози інформаційній безпеці поділяють** та такі види:

1. Загрози конституційним правам і свободам людини та громадянина в духовній сфері життя й інформаційної діяльності, індивідуальній, груповій і суспільній свідомості, духовному відродженню України.
 2. Загрози інформаційному забезпеченню державної політики України.
 3. Загрози розвитку вітчизняної індустрії інформації, включаючи індустрію засобів інформатизації, телекомунікації та зв'язку, забезпеченню потреб внутрішнього ринку в її продукції та виходу цієї продукції на світовий ринок, а також забезпеченню накопичення, зберігання й ефективного використання вітчизняних інформаційних ресурсів.
 4. Загрози безпеці інформаційних і телекомунікаційних засобів і систем.
- Найбільшою небезпекою на сучасному етапі розвитку українського суспільства є інформаційне протиборство, яке проявляється у таких формах: інформаційна війна та інформаційний тероризм.

Інформаційне протиборство – це форма боротьби сторін в інформаційному просторі з використанням політичних, економічних та інших методів, способів та засобів для впливу на інформаційне поле супротивника та захисту власного інформаційного поля в інтересах досягнення поставлених цілей.

Попри існування багатьох спільних ознак між інформаційними війнами та інформаційним тероризмом (в обох випадках відбувається несанкціоноване, протиправне втручання в інформаційні процеси), а різниця, насамперед, полягає в суб'єкті цих дій (держава або кримінальні чи терористичні угруповування), питання інформаційного тероризму набуло більш широкого визнання на міжнародному рівні.

Інформаційний тероризм (кібертероризм) – дії окремих осіб або їхніх груп із дезорганізації роботи автоматизованих інформаційних систем і мереж

зв'язку, які створюють небезпеку загибелі людей, спричинення значних майнових збитків або настання інших суспільно небезпечних наслідків, якщо вони здійснюються з метою порушення суспільної безпеки, залякування населення або здійснення впливу на прийняття рішень органами влади, а також загроза здійснення вказаних дій у тих же цілях.

Інформаційна війна – комплекс заходів і операцій, спрямованих на забезпечення інформаційної переваги по відношенню до потенційного або реального супротивника.

Інформаційна війна ведеться не лише у фізичному просторі, де знаходяться фізичні інформаційні системи і засоби, але і у деякій віртуальній зоні (віртуальному або кібернетичному просторі).

Вона веде як під час фактичних бойових дій, так і у мирний час і у кризових ситуаціях без офіційного оголошення.

Будь-які міжнародні юридичні і моральні норми ведення інформаційної війни відсутні.

Цілями інформаційної війни є:

- широкомасштабне порушення роботи фінансових, транспортних і комунікаційних мереж і систем;
- руйнування економічної інфраструктури;
- підкорення населення країни, що зазнала атаки, волі країни-переможця.

Розрізняють два рівні ведення інформаційної війни: **державний** (в рамках інформаційного протистояння в мирний час) та **воєнний** (в умовах відкритого збройного конфлікту).

Основним інструментом ведення інформаційної війни є **інформаційна зброя**.

Інформаційна зброя – це засоби та способи, які призначені для нанесення протидіючій стороні максимальної шкоди в ході інформаційної боротьби (шляхом небезпечних інформаційних впливів).

Сфера застосування інформаційної зброї включає: воєнну сферу, економічну, соціальну та інші сфери потенційного використання.

Об'єктами застосування інформаційної зброї можуть виступати:

- засоби і лінії зв'язку – матеріальна основа світової інформаційної інфраструктури;
- інформація в чистову виглядів і її потоки;
- безпосередньо сама людина.

Застосування інформаційної зброї охоплює:

- деструктивний вплив на матеріальні об'єкти інформаційної сфери;
- знищення, спотворення або зміну інформації;
- цілеспрямований вплив на нервову систему, психіку та свідомість людини.

За сферами застосування інформаційну зброю поділяють на:

1. Інформаційну зброю загального застосування (воєнного та невоєнного):

– засоби ураження комп'ютерних інформаційних систем (спеціально написані програми та апаратно-програмні комплекси для здійснення деструктивного впливу на автоматизовані інформаційні системи);

– засоби ураження людей та їхньої психіки.

2. Інформаційну зброю воєнного застосування:

– засоби порушення властивостей розповсюдження радіохвиль;

– засоби електромагнітного та іонізуючого випромінювання (виведення з ладу радіоелектронних компонентів);

– засоби генерації природної мови людини тощо.

Засоби ураження комп'ютерних інформаційних систем – це сукупність спеціально організованої інформації та інформаційних технологій, яка дозволяє цілеспрямовано змінювати, копіювати, блокувати інформацію, долати системи захисту, обмежувати доступ законних користувачів, дезорганізувати роботу системи захисту, обмежувати доступ законних користувачів, дезорганізувати роботу технічних засобів інформаційно-обчислювальних мереж, що застосовується в ході інформаційної війни.

До них належать:

– засоби порушення конфіденційності інформації;

– засоби порушення цілісності інформації;

– засоби порушення доступності інформації;

– засоби психологічного впливу на абонентів ІОМ;

– засоби комп'ютерної розвідки;

– засоби подолання системи захисту інформаційно-обчислювальної системи.

Засоби ураження (впливу) на людей та на їхню психіку розрізняють залежно від мети їхнього застосування в психологічній війні:

– спотворення інформації, яку одержує політичне керівництво, командування та особовий склад збройних сил противника, та нав'язування їм фальшивої або беззмістовної інформації, що позбавляє їх можливості правильно сприймати події або поточну обстановку та приймати правильні рішення;

– психологічна обробка військ та населення;

– організація масових демонстрацій під фальшивими лозунгами;

– пропаганда та розповсюдження фальшивих чуток;

– змінювання та керування індивідуальною та колективною поведінкою.

Розрізняють такі способи та прийоми впливу на людей та їхню психіку:

– дезінформування;

– маніпулювання свідомістю;

– розповсюдження чуток та міфів.

За способом реалізації інформаційну зброю поділяють на три класи:

1. Інформаційна алгоритмічна зброя.

2. Інформаційна програмна зброя.

3. Інформаційна апаратна зброя.

Інформаційна алгоритмічна (математична) зброя – це вид інформаційної зброї, до якого відносять:

- алгоритми, які використовують сполучення санкціонованих дій для здійснення несанкціонованого доступу до інформаційних ресурсів;
- алгоритми застосування санкціонованого (легального) програмного забезпечення і програмні засоби несанкціонованого доступу для здійснення незаконного доступу до інформаційних ресурсів.

До **інформаційної програмної зброї** відносять програми з потенційно небезпечними наслідками своєї роботи для інформаційних ресурсів мережі обміну інформації, які поділяються на:

- комп'ютерні віруси;
- засоби несанкціонованого доступу;
- програмні закладки.

Інформаційна апаратна зброя включає апаратні засоби, призначені для виконання функцій інформаційної зброї. Прикладом інформаційної апаратної зброї можуть бути апаратні закладки, які впроваджуються в ПЕОМ, що готуються на експорт, та їхнє периферійне обладнання. Апаратні закладки маскують під звичайні пристрої мікроелектроніки і застосовують для збирання, обробки та передавання конфіденційної інформації.

8.3. Система забезпечення інформаційної безпеки України

Головне призначення системи забезпечення інформаційної безпеки України полягає у досягненні цілей національної безпеки в інформаційній сфері, забезпеченні збалансованого існування інтересів особи, суспільства і держави в інформаційній сфері.

Система забезпечення інформаційної безпеки України створюється і розвивається відповідно до Конституції України та інших нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини в інформаційній сфері.

Основа цієї системи складають органи, сили та засоби забезпечення інформаційної безпеки, які вживають систему адміністративно-правових, інформаційно-аналітичних, організаційно-управлінських та інших заходів, спрямованих на забезпечення стійкого функціонування системи державного управління.

Система забезпечення інформаційної безпеки – сукупність інформаційно-аналітичних, теоретико-методологічних, адміністративно-правових та інших заходів, спрямованих на забезпечення стійкого розвитку об'єктів інформаційної безпеки, а також інфраструктури її забезпечення.

Мета функціонування системи забезпечення інформаційної безпеки полягає в організації управління системою інформаційної безпеки та створенні необхідних умов та механізмів формування, розвитку і забезпечення ефективного використання національних інформаційних ресурсів в усіх сферах життя і діяльності громадянина, суспільства й держави.

Основні завдання системи забезпечення інформаційної безпеки:

- забезпечення інформаційної безпеки усіх складових елементів системи управління національною безпекою;
- забезпечення інформаційно-аналітичного потенціалу країни;

– реалізація державної політики інформаційної безпеки в межах реалізації політики національної безпеки;

– ведення активної розвідувальної, контррозвідувальної і оперативно-розшукової діяльності з метою забезпечення інформаційної безпеки через здобуття необхідної розвідувальної, контррозвідувальної і оперативно-розшукової інформації для відпрацювання стратегічних, тактичних і оперативних рішень у сфері управління інформаційною безпекою та вироблення механізмів їх реалізації;

– виявлення, попередження і припинення розвідувальної та іншої, спрямованої на нанесення шкоди інформаційній безпеці України, діяльності спеціальних служб, а також окремих осіб чи організацій;

– виявлення, попередження і припинення інформаційного тероризму та іншої діяльності, спрямованої на підлив функціонування системи управління національної безпеки;

– моніторинг (спостереження, оцінка і прогноз) стану інформаційної безпеки у зв'язку із впливом загроз та небезпек як зсередини, так і ззовні системи управління національної безпеки;

– запобігання можливій протиправній та іншій негативній діяльності суб'єктів системи забезпечення національної безпеки зсередини системи їй на шкоду;

– забезпечення збереження державної таємниці;

– організація демократичного цивільного контролю за функціонуванням системи управління національною безпекою тощо.

До **основних функцій системи забезпечення інформаційної безпеки** можна віднести:

– розробка нормативно-правової бази в сфері забезпечення інформаційної безпеки України;

– визначення та підтримання балансу між потребами громадян, суспільства і держави у вільному обміні інформацією і необхідними обмеженнями на поширення інформації;

– оцінка стану забезпечення інформаційної безпеки, виявлення джерел внутрішніх і зовнішніх загроз інформаційній безпеці, визначення пріоритетних напрямів запобігання, протидії та нейтралізації цих загроз;

– координація діяльності органів державної влади та інших державних органів, що забезпечують інформаційну безпеку України;

– попередження, виявлення і припинення правопорушень, пов'язаних із зазіханнями на законні інтереси громадян, суспільства і держави в інформаційній сфері, на здійснення судочинства у справах про злочини в цій сфері;

– розвиток вітчизняної інформаційної інфраструктури, а також індустрії телекомунікаційних та інформаційних засобів, підвищення їх конкурентоздатності та внутрішньому та зовнішньому ринках;

– організація фундаментальних і прикладних наукових досліджень в сфері інформаційної безпеки України;

- забезпечення ефективного використання інформаційних ресурсів у діяльності суб'єктів інформаційної безпеки;
- забезпечення захисту системи управління національної безпеки від недостовірної інформації;
- удосконалення і розвиток єдиної системи підготовки кадрів у сфері інформаційної безпеки;
- інформаційно-аналітичне забезпечення прийняття управлінських рішень у сфері управління інформаційними ресурсами;
- здійснення міжнародного співробітництва у сфері забезпечення інформаційної безпеки, відстоювання інтересів України у відповідним міжнародних організаціях.

Складові елементи управління інформаційною безпекою:

Стратегічний рівень управління інформаційною безпекою – Рада національної безпеки і оборони України та Кабінет Міністрів України.

Тактичний рівень управління – центральні органи виконавчої влади:

- Міністерства (Міністерство інформаційної політики, Міністерство закордонних справ, Міністерство культури України тощо);
- Державні служби (Державна архівна служба України, Державна служба статистики України, тощо);
- Державні агенства та інші центральні органи виконавчої влади (Державне агентство України з питань кіно, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Адміністрація Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України тощо);

Інші органи державної влади (Служба безпеки України тощо).

Оперативний рівень – місцеві органи виконавчої влади.

8.4. Державна політика забезпечення інформаційної безпеки України

Державна політика інформаційної безпеки реалізується в рамках політики національної безпеки і повинна визначати основні напрями діяльності органів державної влади у цій сфері, порядок закріплення їх обов'язків із захисту інтересів України в інформаційній сфері в рамках напрямів їх діяльності і базується на дотриманні балансу інтересів особи, суспільства і держави.

Політика забезпечення інформаційної безпеки України ґрунтується на таких **основних принципах**:

- дотримання Конституції України, законодавства України, загальновизнаних принципів і норм міжнародного права при здійсненні діяльності із забезпечення інформаційної безпеки України;
- відкритість у реалізації функцій органів державної влади і громадських об'єднань, що передбачає інформування суспільства про їх діяльність з урахуванням обмежень, встановлених законодавством України;
- правова рівність усіх учасників процесу інформаційної взаємодії незалежно від їх політичного, соціального та економічного статусу, що ґрунтується на конституційному праві громадян на вільний пошук, одержання, передачу, виробництво і поширення інформації будь-яким законним способом;

– пріоритетний розвиток вітчизняних сучасних інформаційних і телекомунікаційних технологій, виробництво технічних і програмних засобів, здатних забезпечити удосконалення національних телекомунікаційних мереж, їх підключення до глобальних інформаційних мереж з метою дотримання життєво важливих інтересів України.

Відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки України» до **основних напрямів політики національної безпеки в інформаційній сфері** належать:

- забезпечення інформаційного суверенітету України;
- вдосконалення державного регулювання розвитку інформаційної сфери шляхом створення нормативно-правових та економічних передумов для розвитку національної інформаційної інфраструктури та ресурсів, впровадження новітніх технологій у цій сфері, наповнення внутрішнього та світового інформаційного простору достовірною інформацією про Україну;
- активне залучення засобів масової інформації до запобігання і протидії корупції, зловживанням службовим становищем, іншим явищам, які загрожують національній безпеці України;
- забезпечення неухильного дотримання конституційних прав на свободу слова, доступ до інформації, недопущення неправомірного втручання органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у діяльність засобів масової інформації та журналістів, заборони цензури, дискримінації в інформаційній сфері і переслідування журналістів за політичні позиції, за виконання професійних обов'язків, за критику;
- вжиття комплексних заходів щодо захисту національного інформаційного простору та протидії монополізації інформаційної сфери України.

Пріоритетами державної політики в інформаційній сфері мають бути:

1) щодо забезпечення інформаційної безпеки:

- створення інтегрованої системи оцінки інформаційних загроз та оперативного реагування на них;
- удосконалення повноважень державних регуляторних органів, які здійснюють діяльність щодо інформаційного простору держави, з метою досягнення адекватного рівня спроможності держави відповідати реальним та потенційним загрозам національним інтересам України в інформаційній сфері;
- законодавче врегулювання механізму виявлення, фіксації, блокування та видалення з інформаційного простору держави, зокрема з українського сегмента мережі Інтернет, інформації, яка загрожує життю, здоров'ю громадян України, пропагує війну, національну та релігійну ворожнечу, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом або порушення територіальної цілісності України, загрожує державному суверенітету, пропагує комуністичний та/або націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарні режими та їхню символіку;
- визначення механізмів регулювання роботи підприємств телекомунікацій, поліграфічних підприємств, видавництв, телерадіоорганізацій, телерадіоцентрів та інших підприємств, установ, організацій, закладів культури

та засобів масової інформації, а також використання місцевих радіостанцій, телевізійних центрів та друкарень для військових потреб і проведення роз'яснювальної роботи серед військ та населення; заборони роботи приймально-передавальних радіостанцій особистого та колективного користування і передачі інформації через комп'ютерні мережі в умовах запровадження правового режиму воєнного стану;

- оптимізація законодавчих механізмів реалізації зобов'язань України в межах Європейської конвенції про транскордонне телебачення щодо держав, які не є підписантами зазначеної Конвенції;

- створення і розвиток структур, що відповідають за інформаційно-психологічну безпеку, насамперед у Збройних Силах України, з урахуванням практики держав – членів НАТО;

- розвиток і захист технологічної інфраструктури забезпечення інформаційної безпеки України;

- забезпечення повного покриття території України цифровим мовленням, насамперед у прикордонних районах, а також тимчасово окупованих територій;

- розвиток цифрового мовлення, унеможливлення впливу на його інфраструктуру суб'єктів, що пов'язані з державою-агресором;

- побудова дієвої та ефективної системи стратегічних комунікацій;

- розвиток механізмів взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства щодо протидії інформаційній агресії проти України;

- боротьба з дезінформацією та деструктивною пропагандою з боку Російської Федерації;

- посилення спроможностей сектору безпеки і оборони щодо протидії спеціальним інформаційним операціям, спрямованим на зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності, підлив обороноздатності України, деморалізацію особового складу Збройних Сил України та інших військових формувань, загострення суспільно-політичної ситуації;

- виявлення та притягнення до відповідальності згідно із законодавством суб'єктів українського інформаційного простору, що створені та/або використовуються державою-агресором для ведення інформаційної війни проти України, та унеможливлення їхньої підливної діяльності;

- унеможливлення вільного обігу інформаційної продукції (друкованої та електронної), насамперед походженням з території держави-агресора, що містить пропаганду війни, національної і релігійної ворожнечі, зміни конституційного ладу насильницьким шляхом або порушення суверенітету і територіальної цілісності України, провокує масові заворушення;

- проведення розвідувальними органами України акцій сприяння реалізації та захисту національних інтересів України в інформаційній сфері, протидії зовнішнім загрозам інформаційній безпеці держави за межами України;

– недопущення використання інформаційного простору держави в деструктивних цілях або для дій, що спрямовані на дискредитацію України на міжнародному рівні;

2) щодо забезпечення захисту і розвитку інформаційного простору України, а також конституційного права громадян на інформацію:

– стимулювання розвитку національного виробництва текстового і аудіовізуального контенту, зокрема шляхом створення системи квотування та проведення цільових конкурсів на надання грантів;

– забезпечення функціонування Суспільного телебачення і радіомовлення України, у тому числі його належного фінансування;

– створення системи мовлення територіальних громад, яка сприятиме розширенню комунікативних можливостей та зниженню конфліктності всередині громад;

– підтримка вітчизняної книговидавничої справи, зокрема перекладів іноземних творів, забезпечення ними навчальних закладів і бібліотек;

– розвиток правових інструментів захисту прав людини і громадянина на вільний доступ до інформації, її поширення, оброблення, зберігання та захист;

– комплексна підтримка розвитку механізмів саморегуляції засобів масової інформації на засадах соціальної відповідальності;

– підвищення медіа-грамотності суспільства, сприяння підготовці професійних кадрів для медіа-сфери з високим рівнем компетентності;

– удосконалення законодавчого регулювання інформаційної сфери відповідно до актуальних загроз національній безпеці;

– задоволення потреб населення тимчасово окупованих територій в об'єктивній, оперативній і достовірній інформації;

– повне покриття території України цифровим та інтернет-мовленням замість аналогового і надання рівних можливостей доступу кожному громадянину до інформаційних ресурсів мережі Інтернет;

– формування системи державної підтримки виробництва вітчизняного аудіовізуального продукту;

– пропагування, у тому числі через аудіовізуальні засоби, зокрема соціальну рекламу, основних етапів і досвіду державотворення, цінностей свободи, демократії, патріотизму, національної єдності, захисту України від зовнішніх і внутрішніх загроз;

3) щодо відкритості та прозорості держави перед громадянами:

– розвиток механізмів електронного урядування;

– сприяння розвитку можливостей доступу та використання публічної інформації у формі відкритих даних;

– інформування громадян України про діяльність органів державної влади, налагодження ефективної співпраці зазначених органів із засобами масової інформації та журналістами;

– проведення реформи урядових комунікацій;

– розвиток сервісів, спрямованих на більш масштабне та ефективне залучення громадськості до прийняття рішень органами державної влади та органами місцевого самоврядування;

– сприяння формуванню культури суспільної дискусії;

4) щодо формування позитивного міжнародного іміджу України:

– ґрунтовне реформування системи представлення інформації про Україну на міжнародній арені;

– розвиток публічної дипломатії, у тому числі культурної та цифрової;

– активізація скоординованої інформаційної роботи закордонних дипломатичних установ України;

– сприяння поширенню та розвитку системи іномовлення України;

– створення та забезпечення функціонування правового механізму взаємодії державних органів з інститутами громадянського суспільства з метою інформаційної підтримки комерційної, гуманітарної, просвітницької, культурної та іншої діяльності таких інститутів за межами України;

– постійний моніторинг пропаганди держави-агресора, розроблення та оперативна реалізація адекватних заходів протидії;

– недопущення використання міжнародного інформаційного простору в деструктивних цілях або для дій, що спрямовані на дискредитацію України на міжнародному рівні;

– реформування системи взаємовідносин з українською діаспорою шляхом забезпечення більш тісної співпраці та проведення ефективних заходів, зокрема в рамках комунікацій «від людини до людини»;

– участь у міжнародних культурних заходах з метою представлення національної культури та ідентичності;

– запровадження міжнародних культурних фестивалів в Україні з метою популяризації української культури та розвитку комунікацій «від людини до людини».

ТЕМА 9

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

- 9.1. Поняття та зміст екологічної безпеки України
- 9.2. Загрози екологічній безпеці України
- 9.3. Система забезпечення екологічної безпеки України
- 9.4. Напрями забезпечення національної безпеки в екологічній сфері
- 9.5. Державна система моніторингу довкілля

9.1. Поняття та зміст екологічної безпеки України

Україна є однією з найбільших за територією, чисельністю населення та економічним потенціалом держав Європи. На території України зосереджені величезні природні багатства, втім відсутність концептуальних підходів до забезпечення як національної безпеки в цілому, так і екологічної безпеки зокрема негативно позначились на рівні збереження та примноження природних ресурсів та багатств нашої країни.

Негативними чинниками, що створюють реальну загрозу національній безпеці України в екологічній сфері є: негативні наслідки аварії на Чорнобильській АЕС, катастрофічне забруднення повітря, води та ґрунту, надмірна концентрація промисловості у певних регіонах, нераціональне природокористування, демографічна криза.

В Україні спостерігається зростання випадків захворювань, спричинених вживанням неякісної питної води та продуктів харчування, забрудненим повітрям (гепатит, легеневі, онкологічні хвороби).

Проблема забезпечення національної безпеки в екологічній сфері набула в нашій державі безпрецедентної гостроти. Для її розв'язання необхідно розробити наукові засади екологічної безпеки України, методологію забезпечення її реалізації.

Зміст екологічної безпеки полягає у тому, щоб забезпечити прогресивний розвиток життєво важливих інтересів людини, суспільства, довкілля та держави через здійснення управління реальними або потенційними загрозами та небезпеками, які є наслідком функціонування антропогенних, природних та техногенних систем.

Екологічна безпека – це такий стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей.

Екологічна безпека гарантується громадянам України шляхом здійснення широкого комплексу взаємопов'язаних політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів.

Екологічній безпеці властиві такі **рис**и:

1. Екологічна безпека – гарантія проживання в екологічно чистому та сприятливому для життєдіяльності середовищі.
2. Екологічна безпека передбачає задоволення екопотреб будь-якої людини та суспільства загалом у всіх виявах життєдіяльності.

3. Екологічна безпека – органічна складова національної безпеки, рівень її забезпечення корелює із рівнем забезпечення національної безпеки.

4. Забезпечення екологічної безпеки передбачає врахування як інтересів суб'єкта, так і об'єкта одночасно.

5. Екологічна безпека – обов'язкова умова існування будь-якої нації. Жодна нація не має привілеій щодо забезпечення екобезпеки на власну користь та на шкоду іншим націям.

Серед національних пріоритетів розвинутих країн природоохоронний аспект посідає одне з провідних місць.

Національні інтереси у сфері екологічної безпеки – потреба або прагнення суспільства до нормального існування та розвитку, вони тісно пов'язані з дією механізмів самозбереження людини, суспільства і держави.

Інтереси людини в екологічній сфері:

– реалізація права на екобезпечний стан довкілля, оскільки воно посідає чільне місце серед інших фундаментальних прав людини, що гарантуються Конституцією.

Інтереси суспільства в екологічній сфері:

– здійснення ефективної політики забезпечення екобезпечного розвитку суспільства за рахунок дотримання рівноваги між потребами суспільства та можливостями природи.

Інтереси держави в екологічній сфері:

– вироблення концептуальних основ загальної стратегії в сфері навколишнього середовища і раціонального природокористування;

– дотримання розроблених концептуальних основ на практиці для сталого економічного та соціального розвитку держави;

– формування нових типів технологічних процесів, соціальної організації та управління, здатності розв'язувати екологічні проблеми та зменшувати будь-які екологічні небезпеки, що становлять значну загрозу національній безпеці України.

9.2. Загрози екологічній безпеці України

Відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки України» до **загроз національним інтересам і національній безпеці в екологічній сфері** належать:

– нераціональне, виснажливе використання мінерально-сировинних природних ресурсів як невідновлюваних, так і відновлюваних;

– неподоланність негативних соціально-екологічних наслідків Чорнобильської катастрофи;

– погіршення екологічного стану водних басейнів, загострення проблеми транскордонних забруднень та зниження якості води;

– неконтрольоване ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин, матеріалів і трансгенних рослин, збудників хвороб, небезпечних для людей, тварин, рослин і організмів, екологічно необґрунтоване використання генетично змінених рослин, організмів, речовин та похідних продуктів;

- неефективність заходів щодо подолання негативних наслідків військової та іншої екологічно небезпечної діяльності;
- посилення впливу шкідливих генетичних ефектів у популяціях живих організмів, зокрема генетично змінених організмів, та біотехнологій;
- застарілість та недостатня ефективність комплексів з утилізації токсичних і екологічно небезпечних відходів.

Науковці виділяють такі **загрози екологічній безпеці України:**

1. Намагання створення в Україні «смітника світових відходів», розміщення екологічно небезпечних підприємств та створення екологічної колонії світу.

Форми екологічного колонізму:

- вивіз у будь-яких формах природних ресурсів з країни;
- захоронення на території країни токсичних і радіоактивних відходів;
- розміщення або перенесення до країни брудних в екологічному відношенні галузей промисловості, застарілих технологій;
- експорт актиєкологічної продукції.

2. Нерівномірний розподіл природних багатств як на планеті, так і всередині країни.

Україна – держава з потужним і розвиненим природно-ресурсним потенціалом, що охоплює мінеральні, земельні, водні, лісові, фауністичні та природні рекреаційні ресурси. За багатством мінерально-сировинних ресурсів України є однією з провідних країн світу. Розподілені вони нерівномірно. Найзабезпеченішими щодо ПРП на душу населення є Луганська, Дніпропетровська, Чернігівська, Кіровоградська. Найбільший ПРП на 1 га території мають Донецька, Дніпропетровська, Луганська області. Найменше забезпечені Волинська та Рівненська області. Потреба у нафті задовільняється на 8%, у газі – на 22%. Незадовільний стан земельних ресурсів та система землекористування. Сучасне сільськогосподарське використання земельних ресурсів не відповідає вимогам раціонального природокористування. Річке зростання сільгоспугідь та ріллі призвело до скорочення лісів, багаторічних насаджень.

Важливе значення в покращенні стану навколишнього середовища і здоров'я людей мають лісові ресурси. Україна належить до малолісних держав світу. Ліси розміщені вкрай нерівномірно: в Поліссі – 29% території регіону, в Лісостепу – 13%, в Степу – 4%, у гірських районах Карпат – 40% і в Криму – 10%.

3. Концепція «золотого мільярда».

За даними науковців окремих західних країн, з метою унеможливлення екологічних катастроф та недопущення демографічного катаклізму необхідно звести кількість людської популяції до 1 млрд осіб. Це обмеження розраховано не по можливості елементарного прогодування, а з енергетичних параметрів, водоспоживання, максимуму промислового розвитку, допустимого ресурсного циклу, збереження екологічного балансу на планеті, з урахуванням теоретично ймовірного максимуму середньої тривалості життя людини в межах 89±5 років

і мінімуму захворюваності людей. До країн «золотого мільярда» входять США, Англія, Німеччина, Франція, Італія, Іспанія, Японія, Ізраїль.

4. Дестабілізація екологічної безпеки Російської Федерації.

5. Глобальне забруднення навколишнього середовища відходами людської діяльності, особливо у великих містах.

В Україні дуже слабкою є організація збору, утилізації, знешкодження, захоронення промислових і побутових відходів. Ця проблема є надзвичайно актуальною для поводження з радіоактивними відходами та відпрацьованим ядерним паливом. Обсяги електроенергії, виробленої на АЕС, складають понад 43% від загального виробництва електроенергії в державі. Україна не має національних або регіональних сховищ для відпрацьованого ядерного палива, крім одного локального сховища на майданчику Чорнобильської АЕС.

6. Надзвичайні ситуації природного, соціально-політичного, техногенного і воєнного характеру.

З динамічними процесами в природі пов'язані стихійні лиха: землетруси, циклони, повені, засухи тощо.

У промисловому виробництві України нараховується 1848 хімічно небезпечних об'єктів, які зберігають, виробляють або використовують близько 273 тис. т різних сильнодіючих отруйних речовин. У народному господарстві України діє понад 1200 вибухо- та пожежонебезпечних об'єктів, де зосереджено понад 13,6 млн т твердих і рідких вибухо- і пожежонебезпечних речовин. Таким чином, розвиток техносфери, спрямований на підвищення матеріального рівня життя, одночасно призводить до появи певного виду техногенної небезпеки як для здоров'я людини, так і для навколишнього середовища.

7. Екологічні конфлікти та екологічні війни.

Найбільш важливим для України є такі екологічні конфлікти:

- напруження у відносинах Росії і НАТО через стратегічну мету щодо оволодіння розвинутими країнами Заходу ресурсами Росії;
- напруження між країнами, які використовують воду Нілу (Єгипет, Судан, Ефіопія);
- напруження між Туреччиною та іншими державами, що використовують води Тигру та Євфрату;
- використання нафти Близького Сходу як політичної зброї;
- напруження між Ефіопією та Сомалі і хаос у цих країнах, викликаний зростанням населення та нестачею орних земель;
- продовження конфліктів у всій Центральній Америці у зв'язку зі зростанням населення та еміграційних процесів (Гондурас, Сальвадор, Мексика, Гватемала, Нікарагуа);
- напруження між В'єтнамом і Китаєм через багаті морські нафтоносні поля.

Екологічна війна – цілеспрямований техногенний вплив невійськовими засобами на певні ділянки біосфери, який безальтернативно призводить до природних катаклізмів (землетрусів, повеней, цунамі, засух, смерчів, торнадо

тощо), погодних і кліматичних змін, озонних дір і руйнування екосистем, порушення фізичного і психічного стану здоров'я населення.

8. Незадовільний стан радіаційної безпеки та наслідків аварії на Чорнобильській АЕС.

Оскільки важливою складовою економіки України є ядерна енергетика, великої ваги набуває проблема радіоактивних відходів (РАВ) та відпрацьованого ядерного палива.

У промисловості, медицині, сільському господарстві, науці України широко використовуються джерела іонізуючого випромінювання (ДІВ). Так, за даними МОЗ, в Україні існує близько 9 тис. підприємств та організацій, які використовують понад 100 тис. ДІВ. Найбільш завантажені області: Харківська (близько 800 підприємств), Донецька (близько 400 підприємств), Дніпропетровська (понад 800 підприємств), Луганська (понад 100 підприємств) та місто Київ (близько 300). Нині проблема збереження ДІВ в Україні загострюється у зв'язку з економічною кризою у країні. Деякі підприємства припинили свою діяльність, у тому числі пов'язану з застосуванням ДІВ, які потрібно передати на захоронення і зберігання у спеціальні сховища. Тому набуття чинності державного системного обліку і контролю ДІВ є одним з основних заходів підвищення рівня радіаційної безпеки країни.

Зона відчуження Чорнобиля становить серйозну загрозу для навколишнього середовища через наявність 800 місць поховань радіоактивних відходів. Саркофаг у Чорнобилі навколо пошкодженого блоку четвертого реактора не повністю герметизовано. Всередині саркофага відбуваються процеси, які спеціалісти не можуть повністю пояснити. Цей об'єкт є радіаційнонебезпечним через наявність тріщин і значної кількості пилу. Радіація потрапляє у навколишнє середовище з водою, що там вже була, і тією, що надходить через щілини у дах.

Одна з основних проблем, пов'язаних з ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи, полягає у забезпеченні населення, що постраждало, екологічно чистими продуктами харчування. Ця проблема загострюється через економічну кризу в Україні. Складність отримання екологічно чистої продукції викликала необхідність у профілактичному використанні детоксуючих речовин, здатних за короткий час вивести з організму радіоактивні речовини, важкі метали, патогенні мікроорганізми і продукти їхньої життєдіяльності.

Наслідки Чорнобильської катастрофи прямо або опосередковано позначилися на всіх галузях народного господарства у всіх регіонах України. Сильного негативного психологічного впливу зазнало все населення України, особливо постраждало здоров'я дітей та осіб найпродуктивнішого віку.

9.3. Система екологічної безпеки України

Екологічна безпека виступає як заперечення екологічної загрози, що виявляється у локальних, регіональних і глобальних масштабах як екологічні стихії, соціальні кризи та техногенні катастрофи.

Забезпечення екологічної безпеки – це основний спосіб розв’язання екологічних проблем, що гарантує громадянам України розвиток і проживання в біосферосумісній формі.

Створення системи екологічної безпеки означає задоволення екологічних вимог суб’єктів екосистеми, яка повинна мати пріоритет серед інших аспектів традиційної національної безпеки.

Головна мета функціонування системи екологічної безпеки України – вироблення концептуальних засад загальної стратегії у сфері раціонального природокористування та захисту навколишнього середовища, а також втілення їх у практику з метою сталого економічного та соціального розвитку держави.

Система забезпечення екологічної безпеки створюється і розвивається відповідно до Конституції України, указів Президента України, постанов Уряду, Закону України «Про основи національної безпеки України» державних програм у цій сфері.

Основу цієї системи складають органи всіх гілок влади, що вживають заходи політичного, правового, економічного, силового чи іншого характеру, спрямовані на забезпечення національної безпеки в екологічній сфері в інтересах особи, суспільства та держави.

Структура системи забезпечення екологічної безпеки складається із підсистем державного і недержавного забезпечення. Підсистема державного забезпечення, у свою чергу, складається з органів загальної компетенції і органів спеціальної компетенції.

Державна система забезпечення екологічної безпеки – організована державою сукупність суб’єктів, об’єднаних цілями та завданнями щодо реалізації національних інтересів в екологічній сфері, що здійснюють узгоджену діяльність у межах законодавства України.

Конституція України покладає відповідні функції щодо забезпечення екологічної безпеки та раціонального природокористування на Верховну Раду України, Президента України, Кабінет Міністрів України, органи виконавчої влади різного рівня.

Президент України є гарантом Конституції України, зокрема положення щодо забезпечення екологічної безпеки, прав громадян на забезпечення безпечного для життя і здоров’я довкілля. Президент має право ухвалювати укази про оголошення окремих місцевостей України зонами надзвичайної екологічної ситуації та про введення в Україні або окремих її місцевостях надзвичайного стану в разі виникнення аварій, катастроф, стихійного лиха, що становлять загрозу для життя і здоров’я людей. Президент України спирається на підпорядковані йому спеціальні органи, серед яких насамперед слід відзначити **Раду національної безпеки і оборони України**.

До виключної компетенції **Верховної Ради України** у сфері регулювання відносин щодо охорони довкілля відповідно до Конституції України належать:

- визначення основних напрямів державної політики у сфері охорони довкілля;
- затвердження державних екологічних програм;
- визначення правових основ регулювання відносин у сфері охорони

довкілля, в т. ч. щодо прийняття рішень про обмеження, зупинення (тимчасово), або припинення діяльності підприємств і об'єктів, в разі порушення ними законодавства про охорону довкілля;

- визначення повноважень Рад, порядку організації та діяльності органів управління в сфері охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки;

- встановлення правового режиму зон надзвичайної екологічної ситуації, статусу потерпілих громадян та оголошення таких зон на території країни;

- затвердження указів Президента України про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації.

Кабінет Міністрів України у сфері охорони довкілля:

- здійснює реалізацію державної екологічної політики;

- забезпечує розробку державних та міждержавних екологічних програм та їх виконання;

- координує діяльність міністерств та інших органів виконавчої влади у питаннях охорони навколишнього середовища;

- встановлює порядок утворення і використання Державного фонду охорони навколишнього природного середовища у складі Державного бюджету України та затверджує перелік природоохоронних заходів;

- встановлює порядок розробки та затвердження екологічних нормативів, лімітів використання природних ресурсів, викидів і скидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище, розміщення відходів;

- приймає рішення про організацію територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення;

- організує екологічне виховання та екологічну освіту громадян;

- керує зовнішніми зв'язками України в сфері охорони довкілля;

- ухвалює рішення з питань ліквідації інших аварій, катастроф, стихійних лих.

У Кабінеті Міністрів України створено **Управління експертизи та аналізу розвитку техногенної, екологічної, ядерної безпеки та природокористування.**

Важливу роль у запобіганні виникненню надзвичайних ситуацій природно-техногенного походження, мінімізації шкоди, заподіяної внаслідок їх виникнення, відіграє **Державна комісія з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій**, створена у 1997 р. Ця комісія є постійно діючим органом, який забезпечує координацію діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, пов'язаної із забезпеченням техногенно-екологічної безпеки, захисту населення і територій від наслідків надзвичайних ситуацій, організаційних заходів протидії терористичній діяльності та воєнній загрозі, запобігання виникненню надзвичайних ситуацій і реагування на них.

До компетенції центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища та екологічної безпеки (**Міністерства екології та природних ресурсів**) належать:

- забезпечення формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, екологічної та в межах повноважень, передбачених законом, біологічної і генетичної безпеки;
- ліквідація наслідків Чорнобильської катастрофи;
- раціональне використання, відтворення і охорона природних ресурсів;
- охорона та раціонального використання земель;
- збереження, відтворення та невиснажливого використання біологічного та ландшафтного різноманіття, формування, збереження та використання екологічної мережі;
- державний нагляд (контроль) за додержанням вимог законодавства про раціональне використання, відтворення і охорону природних ресурсів, відтворення та охорону земель, екологічну та радіаційну безпеку;
- розроблення проектів законів та інших нормативно-правових актів з питань, що належать до компетенції Міністерства;
- розроблення і введення у дію нормативи допустимих рівнів шкідливого впливу фізичних та біологічних факторів на стан навколишнього природного середовища;
- проведення ліцензування операцій у сфері поводження з небезпечними відходами, виробництва особливо небезпечних хімічних речовин та здійснює контроль за додержанням суб'єктами господарювання ліцензійних умов;
- погодження місця розміщення небезпечних об'єктів поводження з відходами;
- здійснення державної реєстрації пестицидів та агрохімікатів;
- забезпечення нормативно-правове регулювання у сфері охорони атмосферного повітря з питань: затвердження правил, нормативів, норм, методик; проведення інвентаризації стаціонарних джерел викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря; визначення вимог до оформлення документів для отримання дозволів та встановлення форми дозволів; установа порядку та критеріїв взяття на державний облік об'єктів, які справляють або можуть справити шкідливий вплив на здоров'я людей і стан атмосферного повітря, визначення видів та обсягів забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферне повітря тощо;
- ведення державного обліку і кадастру рослинного і тваринного світу;
- ведення Червоної та Зеленої книги України;
- ведення державного кадастру територій та об'єктів природно-заповідного фонду;
- організація моніторингу навколишнього природного середовища, забезпечення функціонування загальнодержавної інформаційно-аналітичної системи моніторингу навколишнього природного середовища;
- підготовка і подання на розгляд Верховної Ради України щорічну Національну доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні;
- здійснення технічного регулювання у сфері охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки;

- видача сертифікатів на право проведення екологічного аудиту, ведення реєстру екологічних аудиторів та юридичних осіб, що мають право на проведення екологічного аудиту;
- взяття участі у здійсненні заходів щодо адаптації законодавства України до законодавства ЄС;
- організація роботи із залучення міжнародної фінансової та технічної допомоги, грантів та інших міжнародних програм у визначеній сфері;
- забезпечення інформування громадськості про формування та реалізацію державної політики з питань, що належать до компетенції Мінприроди;
- затвердження положення про громадський контроль у сфері охорони навколишнього природного середовища;
- передача відповідно до законодавства правоохоронним органам матеріали про виявлені правопорушення тощо.

9.4. Напрями забезпечення національної безпеки в екологічній сфері

До основних напрямів забезпечення національної безпеки в екологічній сфері відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки України» належать:

- здійснення комплексу заходів, які гарантують екологічну безпеку ядерних об'єктів і надійний радіаційний захист населення та довкілля, зведення до мінімуму впливу наслідків аварії на Чорнобильській АЕС;
- впровадження у виробництво сучасних, екологічно безпечних, ресурсо- та енергозберігаючих технологій, підвищення ефективності використання природних ресурсів, розвиток технологій переробки та утилізації відходів;
- поліпшення екологічного стану річок України, насамперед басейну р. Дніпро, та якості питної води;
- запобігання забрудненню Чорного та Азовського морів та поліпшення їх екологічного стану;
- стабілізація та поліпшення екологічного стану в містах і промислових центрах Донецько-Придніпровського регіону;
- недопущення неконтрольованого ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин і матеріалів, збудників хвороб, небезпечних для людей, тварин, рослин, організмів;
- реалізація заходів щодо зменшення негативного впливу глобальних екологічних проблем на стан екологічної безпеки України, розширення її участі у міжнародному співробітництві з цих питань;

Окрім цього, можна виділити також і інші **напрями забезпечення національної безпеки в екологічній сфері:**

- унеможливлення створення на території України “смітника світових відходів”, розміщення екологічно небезпечних підприємств;
- унеможливлення створення екологічної колонії світу: вивіз у будь-яких формах природних ресурсів з України, захоронення на території країни токсичних і радіоактивних відходів, розміщення або перенесення до країни брудних в екологічному відношенні галузей промисловості, а також застарілих

технологій, експорт антиекологічної продукції, яка становить собою безпосередню загрозу здоров'ю і життю людей, а також природному середовищу життя;

- здійснення державного управління розподілом природних багатств в державі відповідно до національних інтересів, а не на реалізацію інтересів конкретних осіб;

- участь у перерозподілі багатств на планеті;

- неприйнятність концепції “золотого мільярда”;

- широка взаємодія в сфері забезпечення екологічної безпеки із Російською Федерацією;

- оптимізація системи моніторингу надзвичайних ситуацій техногенного, природного, соціально-політичного та воєнного характеру;

- активна участь у міжнародній миротворчій діяльності з метою недопущення екологічних конфліктів та мінімізації дії їх негативних наслідків на Україну;

- наукове розроблення засобів і методів попередження та лікування нових екологічних захворювань;

- наукове розроблення проблеми існування геопатогенних зон та їх впливу на особу;

- мінімізація впливу глобальних екологічних проблем на рівень екологічної безпеки України;

- оптимізація процесів проведення державної екологічної експертизи, паспортизації земель;

- розроблення доктрини екологічної безпеки, в якій були б визначені першочергові та довгострокові завдання політики екологічної безпеки, які мають відповідати соціально-економічному розвитку країни;

- розроблення теоретичних і практичних питань щодо запобігання веденню екологічних війн.

9.5. Державна система моніторингу довкілля

Моніторинг довкілля (екологічний моніторинг) – комплексна науково-інформаційна система регламентованих періодичних безперервних, довгострокових спостережень, оцінки і прогнозу змін стану природного середовища з метою виявлення негативних змін і вироблення рекомендацій з їх усунення або ослаблення.

Він проводиться для одержання кількісної інформації щодо поточних рівнів шкідливих чи потенційно шкідливих параметрів якості повітря, води і ґрунту. Інформація, отримана шляхом моніторингу, дає можливість зробити оцінку одержаних збитків забруднення води, повітря і ґрунту, підвищення чи зниження рівнів специфічного забруднення, параметрів і необхідних для виконання заходів управління.

Такі оцінки взагалі робляться для порівняння отриманих даних зі стандартами, якими визначені значення специфічних параметрів забруднення, і, у разі їх перевищення, інформування відповідних владних структур.

Термін «**моніторинг довкілля**» (моніторинг) набув поширення в

міжнародній практиці після Конференції ООН із середовища мешкання людини у 1972 р. і Генеральної асамблеї ООН, яка прийняла Програму ООН із захисту довкілля (UNEP), затверджену відповідною резолюцією у 1972 р. В межах зазначеної Програми представлена концепція та програма моніторингу і оцінки стану довкілля, яка складається з чотирьох функціональних складових: оцінка і огляд; дослідження; моніторинг та інформаційний обмін.

Моніторинг є одним з основних елементів системи управління якістю довкілля.

В Україні існує розвинута законодавча база для проведення моніторингу, що підкреслює важливість цього для країни. Так питання моніторингу регламентуються у майже двох десятках законів України, у розвиток яких прийнято три спеціальні постанови Кабінету Міністрів України.

Стаття 22 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» регламентує основні положення щодо моніторингу навколишнього природного середовища в країні.

Постановою Кабінету Міністрів України від 30.03.98 р. № 391 затверджене **Положення про державну систему моніторингу довкілля**, яке визначає порядок створення та функціонування державної системи моніторингу довкілля.

Державна система моніторингу довкілля – це система спостережень, збирання, оброблення, передавання, збереження та аналізу інформації про стан довкілля, прогнозування його змін і розроблення науково-обґрунтованих рекомендацій для прийняття рішень про запобігання негативним змінам стану довкілля та дотримання вимог екологічної безпеки.

Державна система моніторингу довкілля спрямована на:

- підвищення рівня вивчення і знань про екологічний стан довкілля;
- підвищення оперативності та якості інформаційного обслуговування користувачів на всіх рівнях;
- підвищення якості обґрунтування природоохоронних заходів та ефективності їх здійснення;
- сприяння розвитку міжнародного співробітництва у галузі охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів та екологічної безпеки.

Моніторинг здійснюють суб'єкти моніторингу за загальнодержавною і регіональними (місцевими) програмами реалізації відповідних природоохоронних заходів.

До суб'єктів моніторингу довкілля відносяться:

- Міністерство екології та природних ресурсів України (державна екологічна інспекція, державна служба геології та надр, державне агентство водних ресурсів, державне агентство з управління зоною відчуження);
- Міністерство охорони здоров'я (санітарно-епідеміологічні установи);
- Міністерство аграрної політики та продовольства України;
- Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України;
- Державна служба України з надзвичайних ситуацій;

- Державне агентство лісових ресурсів України;
- Державне агентство водних ресурсів України;
- Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру.

Фінансування робіт із створення і функціонування Державної системи моніторингу довкілля та її складових частин здійснюється відповідно до порядку фінансування природоохоронних заходів за рахунок коштів, передбачених у державному та місцевих бюджетах згідно із законодавством.

Функціонування Державної системи моніторингу довкілля здійснюється на трьох рівнях, що розподіляються за територіальним принципом:

- загальнодержавний рівень, що охоплює пріоритетні напрями та завдання моніторингу в масштабах всієї країни;
- регіональний рівень, що охоплює пріоритетні напрями та завдання в масштабах територіального регіону;
- локальний рівень, що охоплює пріоритетні напрями та завдання моніторингу в масштабах окремих територій з підвищеним антропогенним навантаженням.

ТЕМА 10

ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВОЄННОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

- 10.1. Поняття та зміст воєнної безпеки України
- 10.2. Загрози воєнній безпеці України
- 10.3. Система забезпечення воєнної безпеки: мета та функції
- 10.4. Збройні Сили України: структура та призначення
- 10.5. Напрями забезпечення національної безпеки у воєнній сфері

10.1. Поняття та зміст воєнної безпеки України

Події в світі, що відбуваються в соціально-економічній та духовно-етичній, воєнній сферах зробили проблему забезпечення воєнної безпеки України особливо гостро. Воєнна безпека є органічною складовою національної безпеки.

Забезпечення воєнної безпеки України є найважливішим напрямом діяльності держави.

Воєнна безпека, як соціально-політичне явище, покликана протистояти воєнній небезпеці, тому в системі національної безпеки і оборони визначається також як оборона держави.

Воєнна безпека – стан захищеності національних інтересів, суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості держави від посягань із застосуванням воєнної сили.

Головною метою забезпечення воєнної безпеки є усунення зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці держави у воєнній сфері та створення сприятливих умов для гарантованого захисту її національних інтересів.

До національних інтересів у воєнній сфері належать:

- унеможливлення поширення зброї масового ураження і засобів її доставки;
- наявність ефективно існуючих структур і механізмів забезпечення міжнародної безпеки та глобальної стабільності;
- неможливість втягування України в регіональні збройні конфлікти чи у протистояння з іншими державами;
- недопущення нарощування іншими державами поблизу кордонів України угруповань військ та озброєнь, які порушують співвідношення сил, що склалося;
- підтримання належного рівня забезпечення військовою й спеціальною технікою та озброєнням нового покоління Збройних Сил України, інших військових формувань;
- підтримання боєздатності Збройних Сил України;
- достатнє фінансове забезпечення програм реформування Збройних Сил України та оборонно-промислового комплексу України;
- договірно-правове оформлення і облаштування державного кордону України;
- достатній соціальний захист військовослужбовців, громадян, звільнених з воєнної служби, та членів їхніх сімей.

10.2. Загрози воєнній безпеці України

Воєнна загроза – стан, що характеризується існуванням потенційної можливості застосування воєнної сили проти держави для досягнення політичних та інших цілей суб'єктом військово-політичних відносин.

Відмінність **воєнної небезпеки** полягає в тому, що вона указує не на потенційну можливість, а на намір однієї із сторін застосувати воєнну силу. Воєнна небезпека є вищим ступенем напруженості, яка характеризується відкритим протистоянням сторін, їх намірами вирішити існуючі протиріччя військово-силовими методами.

Воєнна загроза не обов'язково пов'язана з початком військових приготувань протилежної сторони. Її джерела, як правило, приховані від поверхневого погляду людей. Джерелами воєнних загроз можуть бути явища та процеси суспільного життя, зокрема:

- перетин політичних інтересів людей, соціальних груп, класів, держав або їх коаліцій;
- економічні, соціальні, етнічні або релігійні суперечності;
- накопичення ядерних або звичайних озброєнь;
- посилення активності збройних сил поблизу кордонів іншої держави тощо.

В той час воєнна небезпека припускає можливість застосування воєнної сили для вирішення суперечностей, що виникають і цим вона відрізняється від інших видів небезпеки державі, головною її ознакою є наявність зв'язку даного явища з військово-силовими методами вирішення протиріч.

Воєнна небезпека і воєнна загроза визначаються шляхом оцінки воєнно-політичної обстановки у світі і в регіонах національних інтересів держави: стану та тенденцій розвитку відносин між окремими державами та коаліціями держав, різними політичними силами всередині них, а також рівня боєздатності та перспектив розвитку їх збройних сил.

Характерними ознаками воєнної загрози для країни можна вважати:

- наявність гострих суперечностей, розв'язання яких можливе лише із застосуванням воєнної сили;
- наявність у однієї із сторін достатньої кількості військових сил і засобів для розв'язання суперечності на свою користь або здатність держави створити такі сили в перспективі;
- наявність у лідерів або урядів політичної волі або рішучості піти на застосування сили, здатності використовувати збройні сили для вирішення можливого конфлікту;
- наявність надійних союзників серед держав, їх коаліцій або інших суб'єктів військово-політичних відносин;
- сприятливі геополітичні умови і реальна (або прогнозована) військово-політична обстановка для здійснення військових акцій тощо.

Джерела воєнної небезпеки виявляються, як правило, у сфері військово-політичних відносин. Їх ознаки виявляються в конкретних воєнних акціях сторін, у діях військ (сил), активізації інформаційно-психологічного протиборства і диверсійно-розвідувальної діяльності держав.

Ознаками воєнної небезпеки є:

- різке загострення суперечностей і вступ їх у завершальну стадію підготовки до використання сили (вичерпані останні політичні та дипломатичні засоби для вирішення конфлікту);
- створення стороною, що протистоїть, необхідних угруповань збройних сил та інших військових формувань і засобів, здатних до виконання поставлених завдань;
- рішучість політичного керівництва сторони, що протистоїть, використовувати військову силу;
- організація широкої підтримки народом обраного керівництвом курсу на силове вирішення конфлікту;
- різка активізація психологічної, інформаційної та інших видів психологічної боротьби;
- проведення мобілізації (повної або часткової) в країні;
- наявність сприятливої військово-політичної обстановки для розв'язування військового конфлікту;
- посилення активності збройних сил поблизу кордонів іншої держави тощо.

Відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки України» до **основних загроз національній безпеці в воєнній сфері та сфері безпеки державного кордону** належать:

- поширення зброї масового ураження і засобів її доставки;
- недостатня ефективність існуючих структур і механізмів забезпечення міжнародної безпеки та глобальної стабільності;
- нелегальна міграція;
- можливість втягування України в регіональні збройні конфлікти чи у протистояння з іншими державами;
- нарощування іншими державами поблизу кордонів України угруповань військ та озброєнь, які порушують співвідношення сил, що склалося;
- небезпечне зниження рівня забезпечення військовою та спеціальною технікою та озброєнням нового покоління Збройних Сил України, інших військових формувань, що загрожує зниженням їх боєздатності;
- повільність у здійсненні та недостатнє фінансове забезпечення програм реформування Воєнної організації та оборонно-промислового комплексу України;
- накопичення великої кількості застарілої та не потрібної для Збройних Сил України воєнної техніки, озброєння, вибухових речовин;
- незавершеність договірно-правового оформлення і недостатнє облаштування державного кордону України;
- незадовільний рівень соціального захисту військовослужбовців, громадян, звільнених з воєнної служби, та членів їхніх сімей.

10.3. Система забезпечення воєнної безпеки: мета та функції

Забезпечення воєнної безпеки України є одним з важливих напрямів діяльності держави. Головною метою в цій сфері є забезпечення можливості адекватного реагування на загрози, які можуть виникнути в ХХІ ст., при раціональних витратах на національну оборону.

Стратегічна мета забезпечення воєнної безпеки України – створити і підтримувати таке політичне, міжнародне і військово-стратегічне становище країни, яке б виключало можливість для будь-якої держави або союзу держав послабити роль і значення України як суб'єкта міжнародних відносин та створити умови для завдання шкоди її національним інтересам.

Оснoву **системи забезпечення воєнної безпеки** становлять органи державної влади, сили і засоби, які здійснюють адекватні існуючим реаліям і потенційним воєнним загрозам заходи політичного, організаційного, правового, економічного, військового та іншого характеру, спрямовані на забезпечення воєнної безпеки суспільства і держави.

Система забезпечення воєнної безпеки – сукупність сил, засобів і органів, на які покладено обов'язок реалізовувати прийняті в країні концептуальні погляди у сфері забезпечення воєнної безпеки.

Їх діяльність об'єднана загальними цілями, завданнями і способами реалізації, базується на єдиній нормативній правовій базі і загальних принципах забезпечення національної безпеки, здійснюється в єдиному стратегічному стилі управління.

Основні функції системи воєнної безпеки України:

- виявлення і прогнозування зовнішніх та внутрішніх загроз усій системі національних інтересів, а також життєво важливим об'єктам воєнної безпеки;
- здійснення комплексу оперативних і довготривалих заходів щодо попередження і нейтралізації загроз;
- створення і підтримка в готовності сил і засобів забезпечення воєнної безпеки;
- управління силами і засобами забезпечення воєнної безпеки в повсякденних умовах і при надзвичайних ситуаціях;
- здійснення заходів щодо відновлення нормального функціонування об'єктів воєнної безпеки;
- участь у миротворчих місіях відповідно до норм міжнародного права;
- участь в заходах щодо забезпечення воєнної безпеки за межами країни на користь останньої, відповідно до укладених міжнародних договорів.

Основними умовами формування системи воєнної безпеки є:

- необхідність безперервного прогнозування і аналізу воєнних загроз і небезпек для існування особи, суспільства і держави;
- економічна можливість держави утримувати систему забезпечення воєнної безпеки;
- наявність у структурі держави збалансованих у своїй діяльності державних інститутів (законодавчих, виконавчих і судових);
- наявність координуючого органу функціонування всієї системи забезпечення воєнної безпеки (Ради Безпеки).

Система забезпечення воєнної безпеки може мати зовнішній і внутрішній аспекти. З погляду **зовнішнього** аспекту це, перш за все, здатність Збройних Сил України, інших військ, військових формувань і органів, воєнної інфраструктури і систем розвідувального, контррозвідувального, інформаційного та інших видів забезпечення стримати (запобігти) відкриту воєнну агресію проти України та її союзників.

З погляду **внутрішнього** аспекту – це формування і розвиток такої воєнної організації держави, яка була б забезпечена реальними економічними можливостями країни.

Воєнна організація держави – сукупність органів державної влади, військових формувань, утворених відповідно до законів України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем з боку суспільства і безпосередньо спрямована на захист національних інтересів України від зовнішніх та внутрішніх загроз.

В Україні до основних елементів цієї системи належать: Верховна Рада України, Президент України, Рада національної безпеки і оборони України, Кабінет Міністрів України, Міністерство оборони, Генеральний Штаб ЗС України, інші військові формування, правоохоронні органи, інші центральні органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, окремі громадяни.

Отже, **система забезпечення воєнної безпеки структурно складається з двох підсистем (компонентів):**

– **управлінський компонент:** найвищі органи державного і військового управління – Президент України, його Секретаріат, Рада національної безпеки і оборони України, Кабінет Міністрів України і підлеглі йому органи виконавчої влади;

– **силовий компонент:** Збройні Сили України – базова складова, Державна Прикордонна служба України, Служба безпеки України, інші військові формування, утворені відповідно до законів України, а також відповідні правоохоронні органи.

Нормативно-правову базу забезпечення воєнної безпеки як елемента національної безпеки формують закони України: «Про основи національної безпеки України», «Про оборону України», «Про Раду національної безпеки і оборони України», «Про Збройні Сили України», а також Стратегія національної безпеки і Воєнна доктрина України, які розмежовують права та функції державних органів України як складових воєнної організації держави.

10.4. Збройні Сили України: структура та призначення

Збройні Сили України – це військове формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості.

Збройні Сили України забезпечують стримування збройної агресії проти України та відсіч їй, охорону повітряного простору держави та підводного простору у межах територіального моря України у випадках, визначених законом, беруть участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом.

Збройні Сили України мають таку загальну структуру:

- Генеральний штаб Збройних Сил України як головний орган військового управління;
- об'єднаний оперативний штаб Збройних Сил України як орган управління міжвидовими а міжвідомчими угрупованнями військ (сил);
- види Збройних Сил України – Сухопутні війська, Повітряні Сили, Військово-Морські Сили;
- з'єднання, військові частини, військові навчальні заклади, установи та організації, що не належать до видів Збройних Сил України;
- окремий вид військ – Високомобільні десантні війська Збройних Сил України;
- окремий рід сил – Сили спеціальних операцій Збройних Сил України.

Особовий склад Збройних Сил України складається з військовослужбовців і працівників Збройних Сил України, які є громадянами України.

Генеральний штаб Збройних Сил України є головним військовим органом з планування оборони держави, управління застосуванням Збройних Сил України, координації та контролю за виконанням завдань у сфері оборони органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, військовими формуваннями, утвореними відповідно до законів України, та правоохоронними органами у межах, визначених цим Законом, іншими законами України і нормативно-правовими актами Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України.

Генеральний штаб Збройних Сил України в особливий період є робочим органом Ставки Верховного Головнокомандувача.

Основні функції Генерального штабу Збройних Сил України:

- прогнозує тенденції розвитку форм і способів воєнних дій та засобів збройної боротьби, бере участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері оборони, стратегії воєнної безпеки, обґрунтовує напрями розвитку Збройних Сил України;
- здійснює стратегічне планування застосування Збройних Сил України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, та правоохоронних органів для оборони держави;
- визначає потреби в особовому складі, озброєнні, військовій техніці, матеріально-технічних, енергетичних, фінансових, інформаційних ресурсах, продовольстві, земельних і водних ділянках, комунікаціях, фондах та майні, необхідних для належного виконання завдань Збройними Силами України та іншими військовими формуваннями, контролює повноту і якість їх отримання;
- здійснює керівництво у сфері оборони та забезпечення громадського порядку в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан у межах, визначених відповідним законом;
- бере участь у створенні та контролює стан системи управління державою в особливий період;
- доводить до Збройних Сил України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, та правоохоронних органів, а в особливий період – і до міністерств та інших центральних органів виконавчої

влади, рад оборони Автономної Республіки Крим та областей директиви і накази Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України з питань оборони, організовує їх виконання і здійснює контроль за їх реалізацією;

- бере участь в організації та контролює підготовку системи зв'язку, комунікацій і в цілому території держави до оборони;

- бере участь у розробці мобілізаційного плану держави, контролює стан мобілізаційної підготовки державних органів, органів місцевого самоврядування, галузей економіки, підприємств, установ, організацій усіх форм власності та виконання ними мобілізаційних завдань в особливий період;

- організовує стратегічне розгортання Збройних Сил України та інших військових формувань, взаємодію з міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, радами оборони Автономної Республіки Крим та областей під час виконання завдань оборони держави;

- бере участь в організації використання та контролю за повітряним, водним і інформаційним простором держави та здійснює його в особливий період;

- здійснює контроль за станом бойової та мобілізаційної готовності і боєздатності органів управління, з'єднань, частин, установ і організацій військових формувань, утворених відповідно до законів України, та правоохоронних органів, призначених для підпорядкування органам військового управління в особливий період та для виконання завдань територіальної оборони;

- організовує комплектування Збройних Сил України та інших військових формувань військовослужбовцями, призов громадян на строкову військову службу, навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори, накопичення військовонавчених людських ресурсів;

- проводить розвідувальну та інформаційно-аналітичну діяльність в інтересах підтримання у готовності і бойового застосування Збройних Сил України, для чого має у своєму складі відповідний структурний підрозділ;

- організовує підготовку Збройних Сил України до виконання покладених на них завдань, здійснює координацію і контроль підготовки інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, та правоохоронних органів до виконання завдань з оборони України;

- організовує використання національної системи зв'язку в інтересах оборони, здійснює відповідно до закону управління та регулювання в сфері використання радіочастотного ресурсу, виділеного для цілей оборони;

- організовує застосування засобів державного розпізнавання у державних органах, Збройних Силах України, інших військових формуваннях, утворених відповідно до законів України, використання цих засобів на підприємствах, в установах та організаціях усіх форм власності;

- планує та здійснює контроль за військовими перевезеннями всіх видів у державі в особливий період, а також перевезеннями, здійснюваними для Збройних Сил України у мирний час;

- здійснює в межах своєї компетенції міжнародне військово-співробітництво із збройними силами інших держав, бере участь у

міжнародному співробітництві за воєнно-політичним, військово-технічним та іншими напрямками, забезпечує підготовку і участь національного контингенту та національного персоналу Збройних Сил України у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки;

- забезпечує згідно з міжнародними договорами у галузі роззброєння та контролю над озброєннями інспекційну діяльність на території України та поза її межами, збирає, опрацьовує інформацію та повідомлення відповідно до цих міжнародних договорів незалежно від підлеглості об'єктів інспектування;

- реалізує інші повноваження, що випливають із ЗУ «Про оборону України» та інших законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України.

Генеральний штаб Збройних Сил України організовує свою діяльність відповідно до Положення, яке затверджує Президент України.

10.6. Напрями забезпечення національної безпеки у воєнній сфері

Відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки України» основними напрямами державної політики з питань національної безпеки України у воєнній сфері є:

- прискорення реформування Збройних Сил України та інших військових формувань з метою забезпечення їх максимальної ефективності та здатності давати адекватну відповідь реальним та потенційним загрозам Україні; перехід до комплектування Збройних Сил України на контрактній основі;

- здійснення державних програм модернізації наявних, розроблення та впровадження новітніх зразків бойової техніки та озброєнь;

- посилення контролю за станом озброєнь і захищеністю військових об'єктів; активізація робіт з утилізації зброї;

- впровадження системи демократичного цивільного контролю над Воєнною організацією та правоохоронними органами держави;

- забезпечення соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей;

- прискорення процесу делімітації («встановлення меж», визначення загального положення і напрямів державного кордону між суміжними державами шляхом переговорів) та демаркації («розмежування», проведення лінії державного кордону на місцевості з позначенням його спеціальними прикордонними знаками згідно з договорами про делімітацію кордонів і доданими до них картами та описами) кордонів України;

- боротьба з організованими злочинними угрупованнями, в тому числі міжнародними, які намагаються діяти через державний кордон України, в пунктах пропуску та виключній (морській) економічній зоні України;

- поглиблення транскордонного співробітництва з суміжними державами.

ТЕМА 11

ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

- 11.1. Поняття та зміст економічної безпеки України
- 11.2. Поняття та види загроз національній безпеці в економічній сфері
- 11.3. Складові економічної безпеки та їх характеристика
- 11.4. Система забезпечення економічної безпеки України
- 11.5. Напрями забезпечення національної безпеки в економічній сфері

11.1. Поняття та зміст економічної безпеки

Економічна безпека – це стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз, забезпечувати високу конкурентоспроможність у світовому економічному середовищі і характеризує здатність національної економіки до сталого та збалансованого зростання.

Економічна безпека має досить складну внутрішню структуру, яка містить три найважливіші елементи:

– **економічну незалежність**, що означає насамперед можливість здійснення державного контролю над національними ресурсами, здатність використовувати національні конкурентні переваги для забезпечення рівноправної участі держави у міжнародній торгівлі та коопераційних зв'язках;

– **стійкість і стабільність** національної економіки, яка передбачає міцність і надійність усіх елементів економічної системи, захист усіх форм власності, створення гарантій для ефективної підприємницької діяльності, стримування дестабілізуючих факторів;

– **здатність до саморозвитку і прогресу**, тобто спроможність самостійно реалізовувати й захищати національні економічні інтереси, здійснювати постійну модернізацію виробництва, ефективну інвестиційну та інноваційну політику, розвивати інтелектуальний та трудовий потенціал країни.

Економічна безпека країни може трактуватися як поєднання економічної безпеки держави, тобто безпеки макrorівня, і безпеки економічних суб'єктів, тобто безпеки мікрорівня.

Національні економічні інтереси – це сукупність об'єктивних економічних потреб незалежної держави, які виявляються в єдності різних економічних інтересів нації, що відображає суспільні потреби, задоволення яких забезпечує ефективний, стабільний соціально-економічний розвиток країни та формує конкурентоспроможну національну економіку.

Мета реалізації національних економічних інтересів полягає у підтриманні такого стану економічної сфери держави, який характеризується збалансованістю, стійкістю до негативних чинників, здатністю цієї сфери забезпечувати ефективне функціонування економіки держави й економічне зростання.

Найважливіші національні економічні інтереси:

- зростання добробуту українських громадян;
- створення самодостатньої, конкурентоспроможної, потужної

національної економіки складного типу;

- здійснення широкого комплексу інституційних змін з метою динамічного розвитку національної економіки;
- здійснення ефективної реформи податкової системи, посилення стимулюючого впливу податків на розвиток виробництва;
- забезпечення ефективного розвитку національної промисловості;
- збереження то розвиток інтелектуального та науково-технічного потенціалу України;
- забезпечення альтернативних джерел надходження нафти і газу;
- здійснення реформи агропромислового комплексу, відродження села;
- залучення внутрішніх інвестиційних ресурсів до розвитку національної економіки;
- вирішення державною соціальних проблем (житлове забезпечення, безробіття, бідність, злочинність тощо);
- розвиток внутрішнього ринку та внутрішнього попиту;
- проведення рішучої боротьби з тіньовою економікою;
- створення рівних соціальних і економічних можливостей для всіх громадян України;
- забезпечення конкурентоспроможності вітчизняної продукції;
- вдосконалення товарної структури експорту та імпорту;
- нарощування експортного потенціалу, забезпечення позитивного сальдо зовнішньоторгівельної діяльності тощо.

11.2. Поняття та види загроз національній безпеці в економічній сфері

Загрозами економічній безпеці України слід вважати явні чи потенційні дії, що ускладнюють або унеможливають реалізацію національних економічних інтересів і створюють небезпеку для соціально-економічної та політичної системи, національних цінностей, життєзабезпечення нації та окремої особи.

Загрози національним інтересам і національній безпеці України в економічній сфері згідно із Законом України «Про основи національної безпеки України» є:

- істотне скорочення внутрішнього валового продукту, зниження інвестиційної та інноваційної активності і науково-технічного та технологічного потенціалу, скорочення досліджень на стратегічно важливих напрямках інноваційного розвитку;
- ослаблення системи державного регулювання і контролю у сфері економіки;
- нестабільність у правовому регулюванні відносин у сфері економіки, в тому числі фінансової (фіскальної) політики держави; відсутність ефективної програми запобігання фінансовим кризам; зростання кредитних ризиків;
- критичний стан основних виробничих фондів у провідних галузях промисловості, агропромислового комплексу, системах життєзабезпечення;
- недостатні темпи відтворювальних процесів та подолання структурної деформації в економіці;

- критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку;
- нераціональна структура експорту з переважно сировинним характером на низькою питомою вагою продукції з високою часткою доданої вартості;
- велика боргова залежність держави, критичні обсяги державних зовнішнього та внутрішнього боргів;
- небезпечне для економічної незалежності України зростання частки іноземного капіталу у стратегічних галузях економіки;
- неефективність антимонопольної політики та механізмів державного регулювання природних монополій, що ускладнює створення конкурентного середовища в економіці;
- критичний стан з продовольчим забезпеченням населення;
- неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, недостатні темпи диверсифікації джерел їх постачання та відсутність активної політики енергозбереження, що створює загрозу енергетичній безпеці держави;
- «тонізація» національної економіки;
- переважання в діяльності українських структур особистих, корпоративних, регіональних інтересів над загальнонаціональними.

За сферою спрямування розрізняють такі загрози економічній безпеці:

1. В інституційній сфері – недостатня діяльність гілок влади. Суперечність чинного законодавства та правова неврегульованість широкого кола питань економічного розвитку, зокрема ринкової трансформації економіки, утвердження ефективного конкурентного середовища тощо.

Системні диспропорції зберігаються у відносинах власності. Зберігається нероздільність власності та влади за домінування останньої. На одну з найгостріших проблем, що стримує економічне зростання, перетворилася криза корпоративного управління.

Деструктивною для економічної безпеки є слабкість судової влади, особливо механізму виконання її рішень. Це створює сприятливе середовище для зростання корупції, дискредитує державну регуляторну політику, сприяє поширенню у суспільстві психології «правового нігілізму». На такому тлі формується зневажливе ставлення підприємців та інших суб'єктів господарювання до державної влади в цілому.

2. У соціальній сфері – занижена вартість одного з основних виробничих ресурсів – робочої сили. Наслідком цього є низька платоспроможність населення, брак стимулів зростання його кваліфікаційного потенціалу, нагромадження капіталу, технічного прогресу. Глибока диференціація населення унеможливорює створення вагомого прошарку середнього класу; критичної межі досягли бідність та безробіття.

3. Загрози фінансовій безпеці. Залишається структурно незбалансованим фінансовий сектор економіки. Низький рівень капіталізації українських банків не відповідає вимогам політики зростання та структурно-інноваційної перебудови економіки. Низький рівень розвитку фондового ринку. Україна ще не посіла належного місця в міжнародному русі капіталів, який стає характерною ознакою сучасних міжнародних інтеграційних процесів і

матеріальною основою постійного економічного зростання. Не зменшується взаємна заборгованість підприємств та організацій.

4. Тінізація та корумпованість української економіки. Тінізація економіки є одним з основних чинників, які створюють реальну загрозу національній безпеці. Вона негативно позначається на всіх сферах суспільного життя, гальмує та викривлює соціально-економічні реформи. Великі масштаби тіньової економічної діяльності істотно впливають на обсяги та структуру ВВП і спотворюють офіційні дані про стан економіки. Водночас тінізація формує негативний імідж держави серед міжнародної спільноти.

5. Структурні диспропорції. Україна отримала у спадщину дуже енергоємний промисловий комплекс, суттєво змінити структуру якого за роки незалежності виявилось неможливо. Відчувається і надзвичайно висока зовнішньоекономічна орієнтація та критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, нераціональна структура експорту з переважно сировинним характером та низькою часткою продукції з високою часткою доданої вартості.

6. Недосконалість системи інноваційного розвитку. За роки незалежності не вдалося створити дієздатних механізмів стимулювання інноваційної діяльності підприємств та організацій, що призвело до деградації наявного науково-технічного потенціалу, повільного оновлення продукції виробничого комплексу. Критичним залишається рівень державного фінансування науково-технічної діяльності.

11.3. Складові економічної безпеки та їх характеристика

Економічна безпека держави, з одного боку, розглядається як складова, підсистема національної безпеки (безпека в економічній сфері), а з іншого боку – вона є і надсистемою, яка містить такі основні складові, як виробнича, демографічна, енергетична, зовнішньоекономічна, інвестиційно-інноваційна, макроекономічна, продовольча, соціальна, фінансова безпеки;

Виробнича безпека – це стан виробничої сфери країни, за якого забезпечується максимально ефективне використання наявних виробничих потужностей у країні, їх модернізація та розширене відтворення, зростання рівня інноваційності виробництва та підвищення рівня конкурентоспроможності національної економіки.

Демографічна безпека – це стан захищеності держави, суспільства та ринку праці від демографічних загроз, за якого забезпечується розвиток України з урахуванням сукупності збалансованих демографічних інтересів держави, суспільства й особистості відповідно до конституційних прав громадян України.

Енергетична безпека – це стан економіки, що сприяє ефективному використанню енергетичних ресурсів країни, наявності на енергетичному ринку достатньої кількості виробників та постачальників енергії, а також доступності, диференційованості та екологічності енергетичних ресурсів.

Зовнішньоекономічна безпека – це стан відповідності зовнішньоекономічної діяльності національним економічним інтересам, що

забезпечує мінімізацію збитків держави від дії негативних зовнішніх економічних чинників та створення сприятливих умов для розвитку економіки завдяки її активній участі у світовому розподілі праці.

Інвестиційно-інноваційна безпека – це стан економічного середовища у державі, що стимулює вітчизняних та іноземних інвесторів вкладати кошти в розширення виробництва в країні, сприяє розвитку високотехнологічного виробництва, інтеграції науково-дослідної та виробничої сфери з метою зростання ефективності, поглиблення спеціалізації національної економіки на створенні продукції з високою часткою доданої вартості.

Макроекономічна безпека – це стан економіки, за якого досягається збалансованість макроекономічних відтворювальних пропорцій.

Продовольча безпека – це стан виробництва продуктів харчування в країні, що здатний повною мірою забезпечити потреби кожного члена суспільства в продовольстві належної якості за умови його збалансованості та доступності для кожного члена суспільства;

Соціальна безпека – це стан розвитку держави, за якого держава здатна забезпечити гідний і якісний рівень життя населення незалежно від віку, статі, рівня доходів, сприяти розвитку людського капіталу як найважливішої складової економічного потенціалу країни.

Фінансова безпека – це стан фінансової системи країни, за якого створюються необхідні фінансові умови для стабільного соціально-економічного розвитку країни, забезпечується її стійкість до фінансових шоків та дисбалансів, створюються умови для збереження цілісності та єдності фінансової системи країни. Фінансова безпека, у свою чергу, має такі складові:

– **банківська безпека** – це рівень фінансової стійкості банківських установ країни, що дає змогу забезпечити ефективність функціонування банківської системи країни та захист від зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих чинників незалежно від умов її функціонування;

– **безпека небанківського фінансового сектору** – це рівень розвитку фондового та страхового ринків, що дає змогу повною мірою задовольняти потреби суспільства в зазначених фінансових інструментах та послугах;

– **боргова безпека** – відповідний рівень внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування та ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатній для задоволення нагальних соціально-економічних потреб, що не загрожує суверенітету держави та її фінансовій системі;

– **бюджетна безпека** – це стан забезпечення платоспроможності та фінансової стійкості державних фінансів, що надає можливість органам державної влади максимально ефективно виконувати покладені на них функції;

– **валютна безпека** – це стан курсоутворення, який характеризується високою довірою суспільства до національної грошової одиниці, її стійкістю, створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняної економіки, залучення в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової

економічної системи, а також максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках;

– **грошово-кредитна безпека** – це стан грошово-кредитної системи, що забезпечує всіх суб'єктів національної економіки якісними та доступними кредитними ресурсами в обсягах та на умовах, сприятливих для досягнення економічного зростання національної економіки.

11.4. Система забезпечення економічної безпеки України

Належний рівень економічної безпеки досягається завдяки здійсненню єдиної державної політики, підкріпленої системою скоординованих заходів, адекватних внутрішнім та зовнішнім загрозам. Без такої політики неможливо домогтися подолання наслідків зтяжної кризи, стабілізувати економічну ситуацію в Україні, створити ефективні механізми соціального захисту населення. Саме тому одним з найбільш актуальних завдань держави на сьогодні є формування та активна реалізація економічної безпеки України, в першу чергу – завдяки створенню дієвої системи її забезпечення.

Формування системи забезпечення національної економічної безпеки повинно здійснюватися шляхом розроблення необхідних правових норм, створення відповідних органів державної влади й управління, а також налагодження механізмів контролю за їхньою діяльністю.

Система забезпечення економічної безпеки має відповідати таким основним вимогам:

- функціонувати в межах, визначених законом;
- забезпечувати надійний захист національної економіки;
- прогнозувати і своєчасно відвертати загрози економічній безпеці.

Основними функціями системи забезпечення економічної безпеки є:

– створення самої системи та постійне підтримання її у належному стані (створення організаційно-правових засад для побудови, розвитку та функціонування системи; формування організаційної структури, окремих її складових та розподіл їх функцій; кадрове, фінансове, матеріальне, технічне, інформаційне тощо забезпечення як системи в цілому, так і окремих її складових);

– забезпечення діяльності системи (розроблення стратегії забезпечення економічної безпеки, планування конкретних заходів щодо підтримки безпеки, організація та безпосереднє керівництво системою та її складовими, визначення витрат на проведення заходів та оцінка їх результативності);

– здійснення перспективної діяльності системи (прогнозування, виявлення та оцінка можливих загроз, дестабілізуючих чинників, причин їх виникнення, а також наслідків їх вияву; організація діяльності із запобігання та усунення впливу за гроз та дестабілізуючих чинників на національні інтереси, а також ліквідація наслідків впливу дестабілізуючих чинників);

– визначення сукупності основних критеріїв безпечного стану економіки і порогових значень індикаторів економічної безпеки;

– участь у міжнародних системах економічної безпеки (входження в наявні та утворення нових систем економічної безпеки, утворення та участь у

роботі двосторонніх і багатосторонніх органів економічної безпеки, розроблення і прийняття відповідної нормативно-правової бази, що регулює міждержавні відносини в галузі безпеки, спільне проведення заходів у межах міжнародних систем фінансової безпеки).

Система забезпечення економічної безпеки має включати окрім основних функцій, організаційної структури, також низку підсистем, зокрема, підсистему моніторингу індикаторів, підсистему аналітично-прогнозного забезпечення, повноваження основних суб'єктів системи економічної безпеки тощо.

Підсистема моніторингу економічної безпеки. Виявляє загрози економічної безпеки і прогнозує їх наслідки на основі моніторингу (систематичного зіставлення реального стану економіки з бажаним) показників економіки України. Така робота здійснюється у багатьох країнах світу, однак для України вона має особливе значення, адже наша перехідна економіка характеризується комплексом серйозних міжгалузевих диспропорцій, гострою нестачею ресурсів, надзвичайною несталістю економічних показників. У зв'язку з цим зростають роль і вимоги до державної статистики, її об'єктивності, компетентності та глибини охоплення об'єктів спостереження, якості інформації тощо.

Безпосередній вибір показників (індикаторів) для моніторингу потребує спеціального опрацювання. Для точного визначення стану економіки, виявлення й усунення небезпечних тенденцій необхідна комплексна оцінка порогових значень всіх показників (індикаторів), що, в свою чергу, потребує додаткового поглибленого дослідження взаємозв'язків економічних параметрів з урахуванням змін в економічних відносинах та особливої специфіки України.

Підсистема моніторингу має ґрунтуватися на наявній статистичній звітності, систематичних обстеженнях стану економіки, а в разі необхідності – і соціологічних обстеженнях.

Для організації моніторингу бажано розробити та впровадити комп'ютерну програму, за допомогою якої відстежувати індикатори. Частота вимірювання – щомісячна, деяких показників – щоквартальна, а для окремих показників, у разі потреби, може вводитися щотижнева й щоденна. Крім цього, необхідно визначити порогові значення основних індикаторів, знання яких дає змогу проводити порівняння порогових і поточних значень індикаторів і робити висновки щодо стану економічної безпеки. Завдяки цьому можна щомісячно та щоквартально робити аналітичні огляди стану економічної безпеки.

Відшкодування збитків, пов'язаних із перевищенням порогових значень тих чи інших показників безпеки, зумовлює потребу створення спеціальних компенсаційних фондів ресурсів, які можливо було б використовувати в екстремальних ситуаціях. Йдеться про матеріальні резерви і запаси виробничого і невиробничого призначення, додаткові транспортні можливості для перекидання матеріальних ресурсів у зони критичних ситуацій, резервні потужності в енергетичних галузях, запаси споживчих товарів для надання допомоги населенню, валютні резерви, можливості міжнародної підтримки тощо.

Підсистема аналітично-прогнозного забезпечення. Важливе значення у цій підсистемі має надаватися збору й аналітичній обробці інформації щодо стану економіки країни (вітчизняні і зарубіжні матеріали – газетні і журнальні статті, книги, комп’ютерні бази даних, результати разових і періодичних обстежень тощо). Ця підсистема має також містити прогнозну складову. Розроблення прогнозів розвитку ситуації у сфері економічної безпеки може здійснюватися як експертним шляхом, так і за допомогою математичного апарату. Крім розроблення прогнозів розвитку загальної ситуації, є сенс готувати прогнози щодо окремих складових економічної безпеки, впливу дестабілізуючих чинників на зниження рівня безпеки, впливу заходів, які спрямовані на підвищення рівня економічної безпеки. Прогнози можуть розроблятися як на квартал, рік, так і на більший проміжок часу.

11.5. Напрями забезпечення національної безпеки в економічній сфері

Відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки України» основними напрямками забезпечення економічної безпеки є:

- забезпечення умов для сталого економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності національної економіки;
- прискорення прогресивних структурних та інституціональних змін в економіці, поліпшення інвестиційного клімату, підвищення ефективності інвестиційних процесів; стимулювання випереджувального розвитку наукоємних високотехнологічних виробництв;
- вдосконалення антимонопольної політики; створення ефективного механізму державного регулювання природних монополій;
- подолання “тінізації” економіки через реформування податкової системи, оздоровлення фінансово-кредитної сфери та припинення відпливу капіталу за кордон, зменшення позабанківського обігу грошової маси;
- забезпечення збалансованого розвитку бюджетної сфери, внутрішньої і зовнішньої захищеності національної валюти, її стабільності, захисту інтересів вкладників, фінансового ринку;
- здійснення виваженої політики внутрішніх та зовнішніх запозичень;
- забезпечення енергетичної безпеки на основі сталого функціонування і розвитку паливно-енергетичного комплексу, в тому числі послідовного і активного проведення політики енергозбереження та диверсифікації джерел енергозбереження;
- забезпечення продовольчої безпеки;
- захист внутрішнього ринку від недоброякісного імпорту – поставок продукції, яка може завдати шкоди національним виробникам, здоров’ю людей та навколишньому природному середовищу;
- посилення участі України у міжнародному поділі праці, розвиток експортного потенціалу високотехнологічної продукції, поглиблення інтеграції у європейську і світову економічну систему та активізація участі в міжнародних економічних і фінансових організаціях.

ТЕМА 12

ОЦІНКА РІВНЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

12.1. Методи оцінки рівня економічної безпеки держави

12.2. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України

12.1. Методи оцінки рівня економічної безпеки держави

Для раціонального забезпечення економічної безпеки держави необхідно завчасно передбачати її стан та перспективний напрям розвитку на основі математичного апарату.

Основним критерієм економічної безпеки країни є здатність економіки зберігати або, принаймні, швидко поновлювати критичний рівень суспільного відтворення. Розрізняють якісні та кількісні критерії. Вони, у свою чергу, виражаються показниками економічної безпеки.

Критерій економічної безпеки – оцінка стану економіки з позиції найважливіших процесів, що відображають суть економічної безпеки.

Критеріальна оцінка безпеки містить оцінки:

- ресурсного потенціалу і можливостей його розвитку;
- рівня ефективності використання ресурсів, капіталу і праці та його відповідності рівню найбільш розвинених та передових країн, а також рівню, за якого загрози внутрішнього і зовнішнього характеру зводяться до мінімуму;
- конкурентоспроможності економіки;
- цілісності територій і економічного простору;
- суверенітету, незалежності та можливостей протистояння зовнішнім загрозам;
- соціальної стабільності.

Для оцінки рівня економічної безпеки держави використовують різноманітні **методи:**

- моніторинг основних макроекономічних показників і порівняння їх із середньосвітовими;
- оцінка темпів економічного зростання за допомогою динаміки основних макроекономічних показників;
- методи експертної оцінки, що слугують для опису кількісних та якісних характеристик досліджуваних процесів. Вони використовують логічні правила вибору рішень, що формуються експертами на основі власних уявлень і знань про будь-яку проблему. До них, зокрема, належать бальна оцінка рівня кризи, ранжування території на базі аналізу результатів розпізнання фактичних індикаторів економічної безпеки держави тощо;
- метод аналізу та оброблення сценаріїв;
- методи оптимізації;
- теоретико-ігрові методи;
- методи корисності;
- методи розпізнавання образів;
- методи теорії систем;

– методи багатовимірного статистичного аналізу.

Метод експертної оцінки. В системі економічної безпеки держави завжди проблемним є визначення її основних критеріїв та показників.

При цьому **критерій** розуміється як ознака або умова, на підставі якої оцінюються складові безпеки та чинники, що визначають стан економічної безпеки і розміри ймовірної загрози. Інакше кажучи, критерій є мірою оцінки, яка дає змогу відбирати показники, індикатори та класифікувати їх. Критерії повинні відповідати меті збирання інформації, а також ураховувати методiku формування банку даних та методів їх аналізу (можливість формалізації списку досліджуваного об'єкта, класифікації, узагальнення тощо). Разом з тим критерії мають забезпечувати повноту й адекватність відображення через систему показників реальної ситуації, характеру дії внутрішніх і зовнішніх чинників, рівня і масштабу процесу, що аналізується.

Кількісні та якісні характеристики досліджуваних об'єктів, процесів і явищ, які відображають їх структуру або динаміку, називаються **показниками**. Вони використовуються як інструменти пізнання і виміру тих чи інших ознак явищ і процесів у сфері економічної безпеки.

Система показників стану динаміки певної сфери безпеки покликана забезпечити комплексне відображення, по-перше, всієї сукупності зовнішніх чинників, що визначають рівень цієї сфери; по-друге, всієї повноти суперечностей усередині самої сфери як джерела загрози. Характеристика кожного компонента сфери економічної безпеки має спиратися на достатньо обмежене коло показників. При цьому показники повинні бути наскрізними, тобто співставними з минулими і майбутніми вимірами, результатами вивчення проблеми на різних ієрархічних рівнях (глобальному, національному і под.).

Основою формування показників економічної безпеки є тісний взаємозв'язок поняття економічної безпеки з категорією ризику. Концепція ризику в стратегії економічної безпеки держави містить два найважливіші елементи: оцінку ризику і управління ризиком. Оцінка ризику має, як правило, експертний, імовірнісний характер. Управління ризиком полягає у передбаченні можливих причинних ситуацій та запобіганні їх виникненню, а також у локалізації їх наслідків (якщо вони невідворотні).

Разом з аналізом чинників ризику оцінка рівня економічної безпеки передбачає аналіз категорій фактичних, очікуваних, потенційних втрат (збитків), а також таких, що компенсуються і не компенсуються. Результатами методів експертних оцінок можуть бути інтегральні показники надійності країни, індекси відкритості, прозорості економіки, індекси довіри щодо іноземних інвестицій тощо.

Метод аналізу і оброблення сценаріїв. Під сценарієм розуміється аналітичний прогноз щодо логічної послідовності розвитку об'єкта у майбутньому на основі науково обґрунтованих гіпотез і положень, що відображають головні напрями його розвитку. Цей метод заснований на чіткій взаємодії фахівців-експертів належної кваліфікації різних напрямів, які розв'язують проблеми економічної безпеки з використанням сучасних засобів математичного моделювання. Роль математичного моделювання при реалізації

різних сценаріїв визначається самим сценарієм, його характером. За результатами моделювання початкові прогнози уточнюються, конкретизуються, також створюються нові варіанти сценаріїв і нові серії досліджень.

Метод розпізнавання образів. Під образом розуміються об'єкт, сигнал, ситуація, явище, процес у сфері економічної безпеки держави з нетиповими характеристиками. Розпізнавання можна визначити як співвідношення об'єктів або явищ на основі аналізу їх характеристик з певним заздалегідь визначеним стандартом. По суті це процес перетворення вхідної інформації, що несе в собі параметри, ознаки конкретних образів, у вихідну, що містить висновки про те, до якого типу відносити образ, що розпізнається. Такі методи часто застосовуються у процесі аналізу тіньової економіки.

Математичною основою теорії розпізнавання образів є сукупність методів математичної статистики, теорії ймовірностей, алгебри, логіки, теорії гри, теорії інформації, статистичної теорії зв'язку і таксономічних методів. Останні у свою чергу репрезентовані методами дискримінантного аналізу і методом кластерного аналізу.

При дискримінантному аналізі певні вибірки у вигляді, як правило, двох груп показників безпеки (небезпечного і безпечного станів об'єкта) визначаються експертами, після чого складається нова матриця показників безпеки для нового об'єкта з метою його віднесення до тієї чи іншої групи.

Кластерний аналіз – це сукупність методів класифікації багатомірних спостережень або об'єктів, заснованих на визначенні поняття відстані між об'єктами з подальшим виділенням з них певних груп спостережень (кластерів). Такий аналіз використовується при дослідженні структури сукупностей соціально-економічних показників або об'єктів (фірм, регіонів тощо).

Методи багатовимірного статистичного аналізу. Зміст оцінки рівня економічної безпеки держави за цим методом можна розглянути на прикладі. Береться будь-яка кількість показників соціально-економічного плану для значної кількості країн з умовою, аби дані показники були єдині для цих країн, порівняні і належали до єдиного часового періоду. Методом компонентного аналізу знаходяться дві головні компоненти, де вирішальну роль відіграє перша компонента, і розташування країн на її шкалі відобразатиме стан економіки. Далі виконується ранжування країн за певною компонентою. Маючи для кожної країни фактичні дані за результатами її рейтингу і економічними показниками, що змінюються за декілька років, і повторюючи вже тільки для неї регресивний аналіз за ці роки, можна одержати рівняння, що характеризує рівень стану економіки в майбутньому залежно від значень незалежних економічних показників, тобто рівень економічної безпеки держави. Регресійне рівняння може набувати вигляду рівняння виробничої функції Кобба-Дугласа або йому подібного.

Отже, методи багатовимірного статистичного аналізу дозволяють обчислювати характеристики динаміки розвитку показників економічної

безпеки, виявляти закономірності минулого розвитку та оцінювати можливість їх перенесення на майбутнє. Для реалізації цих методів необхідно:

1) створити достатню вибірку для прояву основних статистичних закономірностей;

2) знайти загальну методологічну основу для порівняння даних;

3) обґрунтувати можливість перенесення закономірностей минулого часу на обраний період прогнозування на основі змістовного аналізу досліджуваного показника;

4) одержати адекватну математичну модель і на її основі побудувати точкові та інтервальні прогнози.

До методів багатовимірного статистичного аналізу належать регресійний, компонентний, факторний, спектральний та ін.

12.2. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України

Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, розроблені та затверджені Міністерством економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 року №1277 базуються на комплексному аналізі індикаторів економічної безпеки з виявленням потенційно можливих загроз економічній безпеці в Україні і застосовуються Мінекономрозвитку для інтегральної оцінки рівня економічної безпеки України в цілому по економіці та за окремими сферами діяльності.

Інші органи виконавчої влади, наукові інститути та інші установи в межах своїх повноважень можуть використовувати ці Методичні рекомендації та визначати рівень складових економічної безпеки для прийняття управлінських рішень щодо аналізу, запобігання та попередження реальних і потенційних загроз національним інтересам у відповідній сфері.

Розрахунки здійснюються Мінекономрозвитку двічі на рік на підставі офіційних даних статистичного обліку Держстату, Нацкомфінпослуг, Міндоходів, Міненерговугілля, Мінфіну і Національного банку та експертних оцінок, у тому числі рейтингових звітів міжнародних неурядових організацій.

Інтегральний індекс економічної безпеки складається з 9 середньозважених субіндексів (складових економічної безпеки):

1) виробнича безпека;

2) демографічна безпека;

3) енергетична безпека;

4) зовнішньоекономічна безпека;

5) інвестиційно-інноваційна безпека;

6) макроекономічна безпека;

7) продовольча безпека;

8) соціальна безпека;

9) фінансова безпека.

Фінансова безпека, у свою чергу, містить такі складові:

1) банківська безпека;

2) безпека небанківського фінансового ринку;

- 3) боргова безпека;
- 4) бюджетна безпека;
- 5) валютна безпека;
- 6) грошово-кредитна безпека.

Розрахунок інтегральних індексів у розрізі зазначених субіндексів (складових економічної безпеки) здійснюється на основі оцінки понад 130 окремих індикаторів, які базуються як на статистичних даних, так і даних, отриманих шляхом опитування респондентів.

Визначення інтегральної оцінки економічної безпеки здійснюється в такому порядку:

- формування множини (переліку) індикаторів;
- визначення характеристичних значень індикаторів;
- нормування індикаторів;
- визначення вагових коефіцієнтів;
- розрахунок інтегральних індексів за окремими сферами економіки та інтегрального індексу економічної безпеки в цілому.

Формування множини (переліку) індикаторів здійснюється за принципами репрезентативності (включені найбільш суттєві показники, що впливають на рівень економічної безпеки держави), достовірності (адекватно відображають стан складової безпеки) та інформаційної доступності (під час розрахунку використовуються офіційні статистичні дані та публічні експертні оцінки).

Формування переліку індикаторів здійснюється на основі відбору показників, які найбільш повно характеризують кожен із субіндексів, з урахуванням попередньо накопиченого досвіду оцінювання, напрацювань українських та міжнародних вчених у сфері економічної безпеки, показників економічної безпеки, визначених профільними міжнародними організаціями (Міжнародним валютним фондом, ООН, Продовольчою і сільськогосподарською організацією ООН (ФАО), нормативними документами ЄС тощо), цільових орієнтирів, установлених у національних програмах розвитку.

Сформована множина індикаторів за допомогою коефіцієнтів кореляції повинна бути перевірена на ступінь щільності статистичних зв'язків між їх числовими рядами з метою уникнення посиленого ефекту під час розрахунку інтегрального показника. Разом з тим найбільш важливим індикаторам (без яких оцінювання рівня безпеки було б неповним) у разі виявлення значної парної кореляції числових рядів надається менша вага.

Під час розрахунку інтегрального показника за певний період у разі застосування індикаторів, які мають періодичність оприлюднення лише один раз на рік або публікуються із значною часовою затримкою, використовуються останні наявні значення цих індикаторів.

Перегляд системи індикаторів та їх характеристичних значень у зв'язку зі змінами в національній і світовій економіці буде здійснюватися в разі необхідності, але не рідше ніж один раз на п'ять років.

Для кожного індикатора складових стану економічної безпеки України розроблені **характеристичні значення**, які визначають рівень економічної безпеки. Діапазон характеристичних значень кожного показника (індикатора) вимірюється від 0 до 1 (або від 0 до 100 відсотків) та ділиться на п'ять інтервалів:

$$[u_0, u_{\text{крит}}), [u_{\text{крит}}, u_{\text{небезп}}), [u_{\text{небезп}}, u_{\text{нездв}}), [u_{\text{нездв}}, u_{\text{здв}}), [u_{\text{здв}}, u_{\text{опт}}],$$

де u_0 – значення індикатора, яке характеризується як мінімальний або абсолютно небезпечний рівень економічної безпеки та за якого рівень економічної безпеки дорівнює 0;

$u_{\text{крит}}$ – значення індикатора, яке характеризується як критичний рівень економічної безпеки та за якого рівень економічної безпеки дорівнює 0,2, або 20 % оптимального значення;

$u_{\text{небезп}}$ – значення індикатора, яке характеризується як небезпечний рівень економічної безпеки та за якого рівень економічної безпеки дорівнює 0,4, або 40 % оптимального значення;

$u_{\text{нездв}}$ – значення індикатора, яке характеризується як незадовільний рівень економічної безпеки та за якого рівень економічної безпеки дорівнює 0,6, або 60 % оптимального значення;

$u_{\text{здв}}$ – значення індикатора, яке характеризується як задовільний рівень економічної безпеки та за якого рівень економічної безпеки дорівнює 0,8, або 80 % оптимального значення;

$u_{\text{опт}}$ – значення індикатора, яке характеризується як оптимальний рівень економічної безпеки та за якого рівень економічної безпеки дорівнює 1, тобто дорівнює оптимальному значенню.

Множина індикаторів залежно від економічного змісту поділена на три типи.

Індикатор типу С є стимулятором, тобто наявний прямий зв'язок між показником-стимулятором та інтегральною оцінкою.

Індикатор типу В є дестимулятором, коли між показником-дестимулятором та інтегральною оцінкою наявний зворотній зв'язок.

Найбільш поширеним серед множини індикаторів є змішаний тип А, який до певного значення показника є стимулятором, а в разі подальшого збільшення перетворюється на дестимулятор складової/субіндексу стану економічної безпеки.

Приведення індикаторів, які є різними за типами (стимулятори, дестимулятори, змішаний тип), до інформаційної односпрямованості та розмірності тлумачень характеристичних значень відбувається шляхом нормування.

Присвоєння характеристичних значень певній величині індикатора складової економічної безпеки здійснюється за допомогою таких методів:

– аналогового методу (оптимальними вважаються значення індикатора в країнах, які визнані еталоном у цій сфері; визначення середніх значень, а саме «задовільного рівня» та «незадовільного рівня», здійснюється шляхом

групування та узагальнення значень індикатора, які досягнуті в інших країнах світу);

– законодавчо-нормативний критерій (критичний або оптимальний рівень визначається відповідно до граничного рівня, закріпленого в національному законодавстві чи профільними міжнародними організаціями);

– експертної оцінки.

Присвоєння характеристичних значень для кожного індикатора здійснюється таким чином:

$$u_0 := x_0; \quad u_{\text{крит}} := x_{\text{крит}}; \quad u_{\text{небезп}} := x_{\text{небезп}}; \quad u_{\text{нездв}} := x_{\text{нездв}}; \quad u_{\text{здв}} := x_{\text{здв}}; \quad u_{\text{опт}} := x_{\text{опт}}. \quad (12.1),$$

де x – величина (статистичні дані) індикатора;

u – характеристичне значення індикатора.

Відповідно до зазначеного:

x_0 – величина індикатора, яка характеризується як мінімальний або абсолютно небезпечний рівень економічної безпеки та за якої рівень економічної безпеки дорівнює 0;

$x_{\text{крит}}$ – величина індикатора, яка характеризується як критичний рівень економічної безпеки та за якої рівень економічної безпеки дорівнює 0,2, або 20 % оптимального значення;

$x_{\text{небезп}}$ – величина індикатора, яка характеризується як небезпечний рівень економічної безпеки та за якої рівень економічної безпеки дорівнює 0,4, або 40 % оптимального значення;

$x_{\text{нездв}}$ – величина індикатора, яка характеризується як незадовільний рівень економічної безпеки та за якої рівень економічної безпеки дорівнює 0,6, або 60 % оптимального значення;

$x_{\text{здв}}$ – величина індикатора, яка характеризується як задовільний рівень економічної безпеки та за якої рівень економічної безпеки дорівнює 0,8, або 80 % оптимального значення;

$x_{\text{опт}}$ – величина індикатора, яка характеризується як оптимальний рівень економічної безпеки та за якої рівень економічної безпеки дорівнює 1, тобто дорівнює оптимальному значенню.

Нормування індикаторів здійснюється за допомогою лінійної функції таким чином, щоб характеристичні значення індикаторів потрапляли в зіставні за величиною інтервали. Перехід від абсолютних до нормованих значень індикаторів дозволяє вимірювати індикатори за шкалою від 0 до 1 або у відсотках: 0 відповідає 0 %, 1–100 %. Таким чином, отримане нормоване значення індикатора характеризує своєю величиною ступінь наближення до оптимального значення 1.

Розрахунок інтегрального індексу в цілому та інтегральних індексів за окремими сферами економіки здійснюється за допомогою **вагових коефіцієнтів**, які визначено шляхом експертного оцінювання.

Інтегральний індекс економічної безпеки визначається ієрархічно:

на нижньому рівні – індекси за окремими сферами економіки (зокрема фінансової безпеки, складовими якої є бюджетна, валютна, боргова безпеки тощо);

на верхньому – узагальнений індекс.

Розрахунок інтегрального індикатора за кожною сферою безпеки здійснюється за такою формулою:

$$I_m = \sum_{i=1}^n d_i y_i \quad (12.2)$$

де I_m – агрегований показник/субіндекс m -ї сфери економічної безпеки, де $m = (1, 2, 3 \dots 9)$;

d_i – ваговий коефіцієнт, що визначає ступінь внеску i -го показника в інтегральний індекс складової економічної безпеки;

y_i – нормалізована оцінка i -го індикатора.

Інтегральний індикатор економічної безпеки України (I) в цілому розраховується за такою формулою:

$$I = \sum_m d_m I_m \quad (12.3)$$

де d_m – ваговий коефіцієнт, що визначає ступінь внеску показника/субіндекса m -ї сфери економічної безпеки в інтегральний індекс економічної безпеки України;

I_m – агрегований показник/субіндекс m -ї сфери економічної безпеки, де $m = (1, 2, 3 \dots 9)$.

ТЕМА 13

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА І ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА

13.1. Сутність тіньової економіки

13.2. Структура тіньової економіки

13.3. Детінізація економіки – пріоритет економічної безпеки України

13.1. Сутність тіньової економіки

Дослідники вперше звернули увагу на таку проблему, як тіньова економіка, ще в 30-х роках ХХ ст., коли італійська мафія панувала в американській економіці. У ті часи наукові дослідження явища тіньової економіки проводилися лише щодо кримінальної сторони цієї діяльності.

Перші спроби аналізу тіньової економіки в СРСР були здійснені в 70–80-ті роки ХХ ст. До перших вітчизняних спроб визначення тіньової економіки належить О. Турчинову. Він пропонує таке визначення: **тіньова економіка** – це економічна діяльність суб'єктів господарювання (фізичних і юридичних осіб), яка не враховується, не контролюється і не оподатковується офіційними державними органами і (або) спрямована на одержання доходу шляхом порушення чинного законодавства.

Тіньова економіка – це складне соціально-економічне явище, що представлене сукупністю неконтрольованих і нерегульованих як протиправних, так і законних, але аморальних, економічних відносин між суб'єктами економічної діяльності щодо отримання надприбутку за рахунок приховування доходів і ухилення від сплати податків.

Є кілька підходів до визначення тіньової економіки.

Правовий. До критерії правого підходу належать:

– ухилення від офіційної реєстрації, а отже, від державного контролю за економічною діяльністю;

– протиправний характер діяльності.

Тіньова економіка – це протиправна економічна діяльність, яка суперечить чинному законодавству, тобто сукупність нелегальних господарських дій, спрямованих на підтримку кримінальних дій, або економічна діяльність, яка здійснюється на протигагу чинному законодавству.

Мотиваційний підхід стосується не наслідків, а цілей, заради яких здійснюється та чи інша діяльність.

Тіньова економіка – всі види діяльності, що спрямовані на формування та задоволення потреб, які культивують у людини різні пороки.

Моральний. **Тіньова економіка** – економічна діяльність, яка порушує загальноприйняті моральні норми.

Статистичний підхід сформувався першим серед зазначених. Це пояснюється тим, що першими науковцями, які звернули увагу на існування «неформальної економіки», були американські економісти-статистики П. Гутман і Е. Фейг. **Тіньова економіка** – всі види економічної діяльності, які офіційно не враховані, не відображені в офіційній статистиці (тобто, це економіка, прихована від статистичного обліку).

Соціологічний підхід розглядає тіньову економіку як взаємодію соціальних груп, що розрізняються становищем у системі тіньових інституцій та мотивами економічної поведінки суб'єктів у різних ситуаціях.

Економічний підхід досліджує тіньову економіку в інституційному аспекті. Особливістю цього підходу є дослідження впливу тіньової економіки на ефективність економічної політики, розподіл і використання економічних ресурсів, а також розроблення методів її оцінки.

Інституційний підхід розглядає тіньову економіку як економічні відносини, що складаються в суспільстві на протигагу законам, правовим нормам, формальним правилам господарського життя; це всі види економічної діяльності, що не відображені в офіційній статистиці.

Політекономічний підхід розглядає вплив держави на тіньову економіку з метою регулювання процесів регламентації її масштабів, дає можливість розкрити об'єктивний характер тіньової економіки і вплив громадянського суспільства з метою її детінізації.

13.2. Структура тіньової економіки

Незважаючи на багатоманітність виявів тіньової економіки, дослідники майже однаково підходять до її структурування. Найоптимальнішою є така структура:

- неформальна економіка;
- прихована;
- підпільна (її кримінальна складова).

Неформальна економіка виявляється в дозволеній, але формально не зареєстрованій, а отже, і не залученій до статистичної звітності економічної діяльності.

Види неформальної економіки:

- домашня;
- надання послуг на непостійній основі;
- здавання нерухомості в оренду, невеликі підробітки.

До **прихованої** відносять легальну економічну діяльність, яка частково або зовсім не фіксується у статистичній звітності, а отже, шляхом приховування доходів ухиляється від сплати податків.

Види прихованої економіки:

- нелегальне виробництво офіційно дозволених товарів і послуг;
- ухилення від сплати податків та інших обов'язкових платежів у межах офіційної економіки;
- валютно-фінансові та фондові порушення в межах офіційної економіки.

Підпільна або кримінальна складова тіньової економіки – це здійснення заборонених видів діяльності.

Види підпільної (кримінальної) економіки:

- виробництво психотропних і наркотичних товарів;
- наркоторгівля;
- торгівля людьми;
- розкрадання;

– шахрайство тощо.

До суб'єктів тіньової економіки належать:

– у неформальній складовій тіньової економіки – наймані працівники, дрібні та середні державні службовці. Отже, це неформальна, незареєстрована діяльність осіб, що є такою внаслідок економічних та правових обставин в країні. Вона не є протиправною;

– у приховій складовій – так звані «тіньовики»-господарники, тобто підприємці, комерсанти, фінансисти, банкіри, промисловці, аграрії тощо. Їх ще називають середнім класом;

– у кримінальній складовій – безпосередньо кримінальні особи – наркотрговці, бандити, сутенери тощо. Крім того, це суб'єкти, тіньова діяльність яких пов'язана з використанням їхнього офіційного статусу (службового становища).

Турчинов О. запропонував таку **класифікацію тіньової економіки**:

1. За відношенням тіньової економіки до офіційної (легальної) економіки тіньова економіка може бути:

- неальтернативною офіційній економіці;
- альтернативною;
- незіставною.

2. За умовами здійснення тіньової економічної діяльності виділяють:

- легальну;
- напівлегальну;
- нелегальну

3. За соціальними наслідками тіньова економічна діяльність може бути:

- соціально-позитивною;
- соціально-нейтральною;
- соціально-негативною;
- антисоціальною.

4. За видами діяльності тіньову економіку можна поділити на групи:

- легальне виробництво товарів і послуг, яке не підпадає під регламентацію чинного законодавства;
- нелегальне виробництво товарів і надання послуг;
- ухилення від сплати податків, зборів, штрафів та інших обов'язкових платежів у межах офіційної економіки;
- валютно-фінансові і фондові порушення та махінації;
- корупція;
- кримінальний промисел;
- комбінована діяльність.

5. За мотивацією можна виокремити таку тіньову економічну діяльність:

- ненавмисну;
- вимушену;
- примусову;
- ініціативну.

6. За об'єктом тіньової економічної діяльності виокремлюють:

- приватно орієнтовану;

- господарсько орієнтовану;
- державно орієнтовану;
- міжнародно орієнтовану.

7. За тривалістю (стабільністю) здійснення тіньової економічної діяльності всі види тіньової економіки можна поділити на дві групи:

- стабільна тіньова економіка;
- нестабільна тіньова економіка.

8. За рівнем організованості суб'єктів тіньової економічної діяльності вирізняють:

- індивідуальну;
- групову;
- корпоративну;
- міжкорпоративну;
- монопольну.

9. За втручанням державних вищих посадових осіб виділяють державно патронувану економічну діяльність.

10. За рівнем просторового охоплення виокремлюють таку тіньову економічну діяльність:

- локальну;
- регіональну;
- національну;
- міждержавну;
- міжнародну.

11. За суворістю визначеного законодавством покарання за діяльність, тіньову економічну діяльність класифікують як:

- безкарну;
- адміністративно відповідальну;
- кримінально відповідальну.

12. За національною особливістю тіньової економічної діяльності вирізняють:

- традиційну;
- нетрадиційну.

13.3. Детінізація економіки – пріоритет економічної безпеки України

Тіньова економіка в Україні набула такого розвитку і поширення, що у поєднанні із загальною криміналізацією суспільства почала загрожувати не лише економічній, але й національній безпеці держави. Тому ці проблеми займають одне з провідних місць у діяльності органів державної влади. Сьогодні є суперечності у трактуванні терміна «тіньова економіка» в нормативних документах, що призводить до непорозумінь у сфері економічного захисту суб'єктів господарювання. Тому спочатку необхідно визначитись у поняттях «економічна загроза» та «економічна небезпека», що супроводжують тіньовий сектор економіки.

Економічна загроза – це потенційна (або реальна) можливість завдання шкоди суб'єктам господарювання з боку окремих внутрішніх і зовнішніх

чинників. Тобто поява загрози – потенційна можливість економічних втрат суб'єкта господарювання. Тим самим економічна природа загрози має потенційний характер. Тому усвідомлення суб'єктом господарювання вірогідності економічної загрози дає йому можливість її уникати.

На відміну від економічної загрози, **економічна небезпека** – це конкретна і безпосередня, реальна форма вияву загрози, яка має ймовірну математичну інтерпретацію. Тобто реальна економічна небезпека з потенційної загрози перетворюється на реальний чинник, який має граничні показники від нуля до одиниці.

Детінізація економіки – сукупність макро- і мікрорівневих економічних, організаційно-управлінських, технічних, технологічних та правових державних заходів щодо створення економічних передумов зацікавлено-ініціативного повернення взаємовідносин між учасниками фінансово-господарського обороту речей, прав, дій з тіньового, тобто з різних причин невраховуваного державою, економічного обороту, а також побудови організаційно-правової інфраструктури превентивного впливу на усунення причин та умов, що сприяють відтворенню джерел тіньової економіки.

Комплексна система детінізації містить систему органів державного і корпоративного управління чи громадського самоврядування, озброєних відповідними функціональними повноваженнями та спеціальною системою знань про методи, методики і технічні засоби; безперервного відслідковування (моніторингу) стану тіньових відносин; моніторингу загальних і специфічних факторів, що зумовлюють або стимулюють відтворення джерел тіньових відносин; їх усунення та протидію виникненню нових факторів відтворення тіньових відносин; виявлення, попередження і локалізацію тіньових проявів.

Згідно з цим поняттям, комплексну систему детінізації відносин слід формувати у таких основних напрямках:

1. Перший напрям – організаційно-правове забезпечення економічних передумов детінізації шляхом усунення наявних факторів, що зумовлюють чи сприяють відпливу капіталів за кордон, відтворенню тіньових економічних відносин у сфері вдосконалення:

– економічної моделі податкових відносин щодо окремих податків та системи оподаткування України в цілому;

– економічної моделі економічних відносин стосовно захисту внутрішніх ринків України, стимулювання вітчизняного виробника шляхом оптимізації механізмів контролю за процедурою тарифного й нетарифного регулювання, ліцензування, квотування експортно-імпортних операцій, застосування антидемпінгових, антисубсидійних та інших заходів щодо недобросовісних партнерів та партнерів-нерезидентів, країни яких застосовують до українських товарів дискримінаційні торговельно-обмежувальні заходи.

2. Другий напрям – організаційно-правове забезпечення формування функціональної складової комплексної системи детінізації в частині розроблення методики оптимізації загальної структури організаційних, реєстраційно-дозвільних функцій.

3. Третій напрям – організаційно-правове забезпечення оптимізації організаційної структури органів державного і корпоративного управління як складової комплексної системи детінізації.

Заходи детінізації економіки:

1. Впроваджувати комплексну загальнодержавну систему протидії недружнім дискримінаційним заходам щодо України з боку інших країн, яка враховує:

– створення централізованої бази даних недружніх дискримінаційних торговельно-обмежувальних заходів щодо українських товарів з боку інших країн;

– розроблення системи типових заходів реагування (визнаних у світі) на дискримінаційні торговельно-обмежувальні санкції щодо українських товарів з боку інших країн та законодавчо визначені ситуації;

– створення загальнодержавної системи контролю за своєчасним і співмірним реагуванням відповідних державних органів на дискримінаційні торговельно-обмежувальні заходи щодо українських товарів з боку інших країн.

2. Впроваджувати загальнодержавну систему захисту вітчизняного ринку об'єктів інтелектуальної власності та науково-технологічного потенціалу держави, яка враховує:

– створення єдиної загальнодержавної системи обліку й обороту високотехнологічних об'єктів інтелектуальної власності;

– запровадження єдиної державної системи інвентаризації поточних науково-технічних розробок, а також тих, що перебувають на стадії завершення, з метою своєчасного їх обліку, передпродажного оцінювання та формування легального ринку нематеріальних активів;

– створення загальнодержавної системи обліку, передпродажного оцінювання високотехнологічних розробок та інших нематеріальних активів, створених за рахунок бюджетних коштів.

3. Недостатньо захищений в Україні внутрішній ринок високотехнологічних товарів. До імпортерів майже не застосовуються квоти, антидемпінгові розслідування та компенсаційні мита, що передбачаються міжнародними угодами. Обсяги сертифікації високотехнологічної продукції, що імпортується в Україну, останнім часом зменшилися в кілька разів. Нерідко закупаються морально застарілі засоби та системи інформатизації, мають місце некомпетентність, помилки, несумлінні й корупційні діяння посадових осіб під час вибору фірм-постачальників та укладання міжнародних контрактів.

Для протидії тіньовим проявам у сфері захисту економічних інтересів держави на ринку високотехнологічних товарів і для підвищення ефективності використання валютних ресурсів, що спрямовуються на придбання високотехнологічного імпорту, потрібно:

– сформуванню державну систему експертизи розробок технологій, інших об'єктів інтелектуальної власності, що мають імпортуватись в Україну за кошти державного бюджету;

– створити централізований банк даних про випадки та винних осіб, що сприяли надходженню в країну технологій, які не відповідають державним інтересам, застарілі або дублюють вітчизняні розроблення, передбачають використання тільки закордонних матеріалів та обслуговування;

– створити у комерційних цілях загальнодержавний банк даних про вітчизняні та світові ринки альтернативних високих технологій та високотехнологічних товарів для інформаційного забезпечення виконання контрольних функцій органами державного і корпоративного управління, а також інформування суб'єктів господарювання;

– встановити обов'язковий порядок здійснення державного і корпоративного контролю за укладанням і умовами договорів про експорт-імпорт технологій та моніторинг реалізації схвалених угод щодо їх валютної окупності; порядок стимулювання імпорту технологій та іноземного технологічного інвестування в пріоритетні галузі економіки;

– створити систему прогнозного оцінювання ризику втрати вітчизняного контролю над провідними технологічними розробками в результаті придбання іноземними компаніями контрольних пакетів акцій високотехнологічних підприємств і об'єднань із залученням іноземних інвестицій у високотехнологічні галузі для збереження конкурентних переваг України на ринках високотехнологічних товарів.

4. Для посилення захисту вітчизняного виробника від недобросовісних партнерів, протидії протиправним протекціоністським проявам з боку суб'єктів господарювання та співробітників реєстраційно-дозвільних і контрольних органів, забезпечення розвитку внутрішнього ринку України необхідно:

– розробити і впровадити загальнодержавну систему підтримки інформаційного, консультативного і маркетингового обслуговування суб'єктів економічної діяльності;

– збільшити рівень оподаткування операцій з вивезення дефіцитної на внутрішньому ринку сировини та утриматися від установа мита на закупівлю іноземними замовниками давальницької сировини для її переробки на митній території України;

– оперативно реагувати на відставання експортних цін від цін внутрішнього ринку, встановлювати розмір оподаткування експортних операцій залежно від різниці між цими цінами;

– розробити і запровадити організаційно-правові механізми: квотування та ліцензування імпортованих товарів, що можуть вироблятися в Україні; протидії спробам суб'єктів господарювання — монополістів максимізувати прибутки шляхом створення штучного дефіциту за демпінгових чи псевдодемпінгових умов експорту; увести спеціальний податок на їх імпорт, дискримінаційні обмежувальні дії щодо товарів з України;

– розпочати формування національного інформаційного банку даних про ненадійні та неплатоспроможні іноземні підприємства – партнери суб'єктів господарювання України, а також компанії, що занесені у зазначений банк даних за показниками платіжної дисципліни.

ТЕМА 14

МЕТОДИ ОЦІНКИ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Існують такі методи оцінки тіньової економічної діяльності:

1. Обліково-статистичні методи:

- метод специфічних індикаторів;
- структурний метод;
- метод м'якого моделювання;
- експертний метод;
- балансовий метод;
- змішаний метод.

2. Методи безпосередніх перевірок.

3. Методи опосередкованого аналізу (спеціальні економіко-правові методи):

- метод документального аналізу;
- метод бухгалтерського аналізу;
- метод економічного аналізу.

Метод специфічних індикаторів пов'язаний з використанням будь-якого показника економічної діяльності, отриманого прямим чи непрямим шляхом. У межах цього методу виділяють прямі та опосередковані методи.

Прямі методи (мікрометоди) – застосування спеціальних обстежень, опитувань, перевірок та їх аналізу для виявлення розбіжностей між доходами та витратами окремих груп платників податків, а також для характеристики окремих аспектів тіньової діяльності у певних сферах.

$$R = \frac{\sum_{i=1}^n E_i}{\sum_{i=1}^n D_i} \times 100$$

де: R – рівень тінізації доходів фізичних та юридичних осіб, D – задекларовані доходи суб'єктів господарювання, E – витрати суб'єктів господарювання, $i=1, \dots, n$ – кількість обстежуваних суб'єктів.

Поширення результатів на генеральну сукупність дозволяє визначити загальний рівень тінізації доходів. Важливою передумовою застосування прямих методів є обмін даних з державними контролюючими і правоохоронними органами.

Непрямі методи (макрометоди) – засновані переважно на інформації систем зведених макроекономічних даних офіційної статистики, даних фінансових і податкових органів. У цій групі методів виділяються: «метод розходжень», «італійський метод», «монетарний метод».

Метод статистичних розбіжностей – заснований на порівнянні відповідних даних двох або більше статистичних джерел, що містять одну і ту ж інформацію, але розраховану різними методами.

Передбачається, що різні джерела даних містять інформацію про одні й ті самі економічні показники чи використовуються різні методи для одержання аналогічних даних. Прикладами використання методу є порівняння: доходів, розрахованих різними способами; метод товарних потоків; альтернативні оцінки макроекономічних показників з використанням даних Державної служби статистики, Міністерства економічного розвитку і торгівлі тощо з аналогічними даними незалежних джерел (державні органи статистики країн-партнерів, дані МВФ, Світового Банку, міжнародних статистичних організацій тощо).

$$K_u = \sum_{i=1}^n ((1,1 \times 100\% X_u) - M_i)$$

Або

$$K_u = \sum_{i=1}^n ((0,9 \times 100\% M_u) - X_i)$$

де: K_u – обсяг контрабандних товарних потоків країни; X_u, M_u – обсяги експорту та імпорту згідно офіційної статистичної звітності; X_i, M_i – обсяги експорту та імпорту країни-партнера згідно офіційної статистичної звітності.

Метод порівняння доходів і витрат передбачає безпосереднє зіставлення доходів домогосподарств з усіма витратами, включаючи витрати на нагромадження основного капіталу, заощаджень, цінностей і фінансових активів у вигляді готівкових коштів, валюти, банківських депозитів, цінних паперів і заборгованості із заробітної плати, купівлю предметів розкоші та довготривалого використання:

$$K = \sum_{i=1}^n (D_i - (K_i + R_i + B_i + N_i))$$

де: D_i – сукупні доходи домашніх господарств; K_i – заощадження; R_i – запаси; B_i – цінності та фінансові активи у вигляді готівкових коштів, валюти, банківських депозитів цінних паперів і заборгованості по зарплаті; N_i – інші витрати на нагромадження капітальних активів; $i=1, n$ – кількість обстежених домогосподарств.

Метод за показником зайнятості («італійський метод»).

Італійська статистична служба є сьогодні найавторитетнішою інституцією з питань визначення параметрів тіньової економіки. Італійські статисти

основний акцент роблять на обстеженні ринку праці, зокрема, витрат робочої сили. Первинні дані одержуються у результаті спеціально організованих вибіркового анкетних опитувань про кількість часу, відпрацьованого у тій чи іншій галузі. Перевага такого підходу полягає у тому, що особам, яких не запитують про доходи, немає потреби приховувати чи спотворювати інформацію про робочий час. Потім інформація поширюється на генеральну сукупність і перераховується на середні відпрацьовані людино-дні. Обстеження охоплює також підприємства окремої галузі з метою визначення «нормального» виробітку у розрізі сфер діяльності.

Існують різновиди цього методу, що базуються на розбіжності між фактичним і офіційно зареєстрованим рівнем зайнятості. Реальний рівень зайнятості оцінюється за даними вибіркового обстеження домашніх господарств. Поширення даних на генеральну сукупність дозволяє отримати оцінку чисельності реально зайнятих в економіці. Різниця між офіційно визначеною величиною зайнятих і вибірковою показником дозволяє оцінити, з деякою похибкою чисельність зайнятих у тіньовій економіці. Добуток чисельності зайнятих у тіньовій економіці та середньої продуктивності праці у народному господарству відтворює розмір іллегальної економічної діяльності. Ще одним різновидом методу І-СТАТ є метод виявлення розбіжності між величиною фактично відпрацьованого за тиждень робочого часу й офіційно

$$ВПП_{\text{ф}} = (T_{\text{ч}} / T_{\text{з}}) * T_{\text{з}} * П_{\text{пр}},$$

зареєстрованого.

За вибіркового обстеження домогосподарств оцінюється величина фактично відпрацьованого робочого часу протягом обстежуваного тижня. Враховується час на основній і додатковій роботах, а також час, відпрацьований з метою додаткового заробітку. Оцінка ВВП на основі вибірки розраховується як добуток:

де: $(T_{\text{ч}}/T_{\text{з}})$ – загальне число відпрацьованих за рік годин у розрахунку на одного зайнятого (за вибіркою); $T_{\text{з}}$ – офіційно зареєстрована чисельність зайнятих; $П_{\text{пр}}$ – продуктивність праці у народному господарству, обчислена на основі аналізу ВВП.

Розбіжність між розрахунковою й офіційною величиною ВВП характеризує обсяг іллегальної економічної діяльності. Цей метод може використовуватися для оцінки величини неповідомлених доходів у різних галузях економіки в умовах відносно низької мобільності населення для полегшення процедури обстеження.

Монетарні методи засновані на припущеннях, що:

- у нелегальній економіці як засіб платежу використовується, в основному, готівка;
- швидкість обігу грошей приблизно однакова в тіньовій і офіційній економіці;
- у легальному секторі протягом певного часу співвідношення між кількістю грошей у населення і сумою вкладів населення у банках є постійним;

– існував період, коли тіньова економіка була відсутня або її частка була незначною.

До різновидів цього методу відносять аналіз обсягу грошових операцій; аналіз попиту на готівку; економетричні методи; метод Гутмана; метод Фейга і низка інших.

Серед монетарних методів найбільш розповсюдженим є метод Гутмана, за яким досліджують співвідношення між попитом на готівкові гроші та попитом на банківські депозити. Розраховується зв'язок між ВВП та попитом на готівкові кошти і, на цій основі, оцінюється потреба у готівці порівняно з фактичним попитом на неї. Коли фактичний попит на готівку є вищий, вважається, що надлишок обслуговує тіньову економіку.

Один з монетарних методів, запропонований відомим зарубіжним дослідником проблем тіньової економіки Е. Фейгом, базується на рівнянні Фішера:

$$MV = PT,$$

де: M – обсяг готівкових грошей в обігу; V – швидкість обертання грошей; P – рівень цін; T – сукупний обсяг оборотів.

В Україні був застосований метод сталих взаємозв'язків, розроблений О. Турчиновим. Послідовність розрахунків включає: перевірку можливості використання методичного підходу, пов'язаного з урахуванням змін у енергомісткості виробництва, за встановленим критерієм; визначення коефіцієнтів споживання електроенергії у розрахунку на одиницю ВВП або доданої вартості за галузями і за роками ретроспективного і прогнозованого періодів; розрахунок реальних обсягів виробництва; визначення обсягів тіньового виробництва за роками аналізованого періоду; розрахунок коефіцієнтів тінзації виробництва; визначення реальної зміни обсягів виробництва.

Структурний метод – базується на використанні інформації про розміри економіки у різних сферах виробництва.

$$O_{заг.} = O_m + O_{не} + O_x + O_{сг} + O_б + O_n,$$

де: $O_{заг.}$ – сукупний обсяг іллегального сектору; O_m – обсяг іллегального сектору у металургійній галузі; $O_{не}$ – у паливно-енергетичній; O_x – у хімічній; $O_{сг}$ – у сільському господарстві; $O_б$ – у деревообробній; O_n – в інших галузях.

Експертний метод.

Використання експертних оцінок є необхідною передумовою достовірного дослідження тіньової економіки, хоча й ускладнюється відсутністю у нашій країні кваліфікованих експертів з питань економічної злочинності, спроможних дати близьку до реальної оцінку, достовірність якої може підтвердитися лише після одержання додаткової інформації або так і залишиться робочою

гіпотезою. Методичний підхід до оцінки обсягів іллегалізації з використанням цього методу полягає у розрахунку:

$$\bar{P} = \frac{\sum_{i=1}^n (100 - ((P_{di} \times 100) / P_{pi}))}{n},$$

де: \bar{P} – середній рівень іллегалізації обсягу випуску (реалізації) продукції;
 P_{di} – задекларований обсяг випуску (реалізації) продукції товарооборот i -ї галузі; P_{pi} – обсяг випуску (реалізації) згідно експертних оцінок; $i=1, n$ – кількість галузей.

Метод «м'якого моделювання» – пов'язаний з окресленням сукупності факторів, що обумовлюють тіньову економіку, і спрямований на розрахунок її відносних обсягів.

Змішані методи передбачають використання комплексу методів під час оцінки різних сфер тіньової економічної діяльності і полягають у побудові моделі, що враховує велику кількість як детермінант, так і індикаторів іллегальної економіки.

Методи безпосередніх перевірок – методи, що перебувають у компетенції спеціально створених контролюючих органів (валютного, митного, податкового, антимонопольного, пожежного, санітарного тощо контролю).

Метод документального аналізу – ретроспективне дослідження у сфері зовнішнього оформлення чи у змісті облікових документів.

Прийоми дослідження документів:

- формальна перевірка (зовнішній вигляд);
- нормативна перевірка – вивчення змісту операції з огляду її відповідності діючим нормам, правилам, інструкціям;
- арифметична перевірка;
- зустрічна перевірка;
- взаємний контроль – полягає у зіставленні декількох документів, що прямо чи опосередковано відображають господарську операцію, що перевіряється.

Метод бухгалтерського аналізу – системне дослідження контрольних функцій елементів бухгалтерського обліку (баланс, рахунки і подвійний запис; оцінка і калькуляція, інвентаризація і документація) для виявлення облікових невідповідностей і відхилень у нормальному перебігу економічної діяльності.

Метод економічного аналізу – заснований на врахуванні взаємозв'язку і взаємозумовленості різних економічних показників, що в умовах нормальної економічної діяльності перебувають у сполученому стані.

Метод сполучених зіставлень:

- внутрішній порівняльний аналіз діяльності підприємства – зіставляються порівнянні показники діяльності підприємства за ряд періодів часу, якщо воно функціонує у відносно стабільних макроекономічних умовах;
- перевірка обігу (контрольна калькуляція) – здійснюється на підставі розрахункових документів платника податків (н-д, накладних) на предмет того,

які обороти досягнуті. Невідповідність може стати основою для продовження перевірки на предмет приховування доходів і відмивання грошей.

Економічний аналіз дозволяє розкрити причини відхилень від нормального економічної діяльності.

Широкий спектр застосовуваних на практиці методів свідчить про відсутність єдиної методики кількісної оцінки параметрів тіньової економічної діяльності, критеріїв достовірності результатів.

Як переконують результати розрахунків, прямі методи дають, як правило, занижену оцінку тіньової економіки; непрямі методи, методи фіктивних змінних, м'якого моделювання, структурний метод – завищену. Найточніша об'єктивна оцінка тіньової економіки можлива при комплексному використанні різних методів.

Список літератури

1. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
2. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» №5076-VI від 05.07.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
3. Закон України «Про громадські об'єднання» №4572-VI від 22.03.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
4. Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» №1702-VII від 14.10.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
5. Закон України «Про Збройні сили України» №1934-XII від 06.12.1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
6. Закон України «Про інформацію» №2657-XII від 02.10.1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
7. Закон України «Про нотаріат» №3425-XII від 02.09.1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
8. Закон України «Про оборону України» №1932-XII від 06.12.1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
9. Закон України «Про основи національної безпеки України» №964-IV від 19.06.2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
10. Закон України «Про охорону атмосферного повітря» №2707-XII від 16.10.1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
11. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» №1264-XII від 25.06.1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
12. Закон України «Про Раду національної безпеки і оборони України» №183/98-ВР від 05.03.1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
13. Указ Президента України «Про Воєнну Доктрину України» №555/2015 від 24.09.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
14. Указ Президента України «Про Доктрину інформаційної безпеки України» № 47/2017 від 25 лютого 2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443>.
15. Указ Президента України «Стратегія національної безпеки України» №287/20 26.05.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
16. Богуш В. М. Інформаційна безпека держави : навч. посіб. / В. М. Богуш, О. К. Юдін. – К. : «МК-Прес», 2005. – 432 с.
17. Вавринчук М. П. Національна безпека України : навч. посіб. / М. П. Вавринчук, В. М. Олуйко, Г. П. Ситник ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – К. : Кондор, 2007. – 616 с.

18. Гончарова В. О. Вплив тіньової економіки на економічну безпеку держави : монографія / В. О. Гончарова. – Х. : ХНУ, 2001. – 195 с.
19. Горбулін В. П. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки : монографія / В. П. Горбулін. – К. : НІСД, 2011. – 288 с.
20. Економічна безпека : навч. посіб. / [Варналій З. Є., Мельник П. В., Тарангул Л. Л. та ін] ; за ред. З. В. Варналія. – К. : Знання, 2009. – 647 с.
21. Ліпкан В. А. Національна безпека України : навч. посіб. / В. А. Ліпкан. – К. : Кондор, 2008. – 552 с.
22. Методичні рекомендації розрахунку рівня тіньової економіки, затверджені наказом Міністерства економіки України №123 від 18.02.2009 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua>.
23. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджені наказом Міністерства економічного розвитку та торгівлі України №1277 від 29.10.2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua>.
24. Петрів І. М. Рада національної безпеки і оборони України: правові основи становлення та розвитку : монографія / І. М. Петрів. – Х. : Право, 2009. – 160 с.
25. Система економічної безпеки: держава, регіон, підприємство / монографія в 3 т. Т. 1 / [Г. В. Козаченко, О. М. Ляшенко, Ю. С. Погорелов та ін.] ; за заг. ред. Г. В. Козаченко. – Луганськ : Елтон-2, 2010. – 282 с.

Основна література для студентів

1. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
2. Закон України «Про основи національної безпеки України» №964-IV від 19.06.2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
3. Указ Президента України «Про Воєнну Доктрину України» №555/2015 від 24.09.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
4. Указ Президента України «Про Доктрину інформаційної безпеки України» № 47/2017 від 25 лютого 2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443>.
5. Указ Президента України «Стратегія національної безпеки України» №287/20 26.05.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
6. Богуш В. М. Інформаційна безпека держави : навч. посіб. / В. М. Богуш, О. К. Юдін. – К. : «МК-Прес», 2005. – 432 с.
7. Ліпкан В. А. Національна безпека України : навч. посіб. / В. А. Ліпкан. – К. : Кондор, 2008. – 552 с.
8. Методичні рекомендації розрахунку рівня тіньової економіки, затверджені наказом Міністерства економіки України №123 від 18.02.2009 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua>.
9. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджені наказом Міністерства економічного розвитку та торгівлі України №1277 від 29.10.2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.me.gov.ua>.

10. Петрів І. М. Рада національної безпеки і оборони України: правові основи становлення та розвитку : монографія / І. М. Петрів. – Х. : Право, 2009. – 160 с.

Додаткова література для студентів

1. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» №5076-VI від 05.07.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

2. Закон України «Про громадські об'єднання» №4572-VI від 22.03.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

3. Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» №1702-VII від 14.10.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

4. Закон України «Про Збройні сили України» №1934-XII від 06.12.1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

5. Закон України «Про інформацію» №2657-XII від 02.10.1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

6. Закон України «Про нотаріат» №3425-XII від 02.09.1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

7. Закон України «Про оборону України» №1932-XII від 06.12.1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

8. Закон України «Про охорону атмосферного повітря» №2707-XII від 16.10.1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

9. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» №1264-XII від 25.06.1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

10. Богуш В. М. Інформаційна безпека держави : навч. посіб. / В. М. Богуш, О. К. Юдін. – К. : «МК-Прес», 2005. – 432 с.

11. Вавринчук М. П. Національна безпека України : навч. посіб. / М. П. Вавринчук, В. М. Олуйко, Г. П. Ситник ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – К. : Кондор, 2007. – 616 с.

12. Гончарова В. О. Вплив тіньової економіки на економічну безпеку держави : монографія / В. О. Гончарова. – Х. : ХНУ, 2001. – 195 с.

13. Горбулін В. П. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки : монографія / В. П. Горбулін. – К. : НІСД, 2011. – 288 с.

14. Система економічної безпеки: держава, регіон, підприємство / монографія в 3 т. Т. 1 / [Г. В. Козаченко, О. М. Ляшенко, Ю. С. Погорелов та ін.] ; за заг. ред. Г. В. Козаченко. – Луганськ : Елтон-2, 2010. – 282 с.

Короткий термінологічний словник

Банківська безпека	– це рівень фінансової стійкості банківських установ країни, що дає змогу забезпечити ефективність функціонування банківської системи країни та захист від зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих чинників незалежно від умов її функціонування
Безпека	– це відсутність загрози, збереженість, надійність, тобто відсутність будь-яких загроз особі, суспільству і державі (об'єктам безпеки) (за тлумачним словником В.Даля)
Безпека небанківського фінансового сектору	– це рівень розвитку фондового та страхового ринків, що дає змогу повною мірою задовольняти потреби суспільства в зазначених фінансових інструментах та послугах
Боргова безпека	– відповідний рівень внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування та ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатній для задоволення нагальних соціально-економічних потреб, що не загрожує суверенітету держави та її фінансовій системі
Бюджетна безпека	– це стан забезпечення платоспроможності та фінансової стійкості державних фінансів, що надає можливість органам державної влади максимально ефективно виконувати покладені на них функції
Валютна безпека	– це стан курсоутворення, який характеризується високою довірою суспільства до національної грошової одиниці, її стійкістю, створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняної економіки, залучення в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи, а також максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках
Виробнича безпека	– це стан виробничої сфери країни, за якого забезпечується максимально ефективне використання наявних виробничих потужностей у країні, їх модернізація та розширене відтворення, зростання рівня інноваційності виробництва та підвищення рівня конкурентоспроможності національної економіки
Воєнна безпека	– стан захищеності національних інтересів, суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості держави від посягань із застосуванням воєнної сили
Грошово-кредитна безпека	– це стан грошово-кредитної системи, що забезпечує всіх суб'єктів національної економіки якісними та доступними кредитними ресурсами в обсягах та на умовах, сприятливих для досягнення економічного зростання національної економіки
Демографічна безпека	– це стан захищеності держави, суспільства та ринку праці від демографічних загроз, за якого забезпечується розвиток України з урахуванням сукупності збалансованих демографічних інтересів держави, суспільства й особистості відповідно до конституційних прав громадян України
Державна безпека	– захищеність державних інституцій, необхідних для виконання функцій з управління загальносуспільними справами

Екологічна безпека	– це стан правових норм і відповідних інститутів, що гарантує захист навколишнього середовища, раціональне використання та відновлення природних ресурсів, зберігання і розвиток довкілля для забезпечення повноцінної життєдіяльності людини
Екологічна війна	– цілеспрямований техногенний вплив невійськовими засобами на певні ділянки біосфери, який безальтернативно призводить до природних катаклізмів (землетрусів, повеней, цунамі, засух, смерчів, торнадо тощо), погодних і кліматичних змін, озонних дір і руйнування екосистем, порушення фізичного і психічного стану здоров'я населення
Економічна безпека	– це стан захищеності національної економіки, який забезпечує здійснення економічного суверенітету, економічне зростання в умовах системи міжнародних взаємозв'язків
Енергетична безпека	– це стан економіки, що сприяє ефективному використанню енергетичних ресурсів країни, наявності на енергетичному ринку достатньої кількості виробників та постачальників енергії, а також доступності, диференційованості та екологічності енергетичних ресурсів
Загрози інформаційній безпеці	– наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим інтересам особи, суспільства і держави в інформаційній сфері
Загрози національній безпеці	– наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України
Збройні Сили України	– це військово формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості
Зовнішньоекономічна безпека	– це стан відповідності зовнішньоекономічної діяльності національним економічним інтересам, що забезпечує мінімізацію збитків держави від дії негативних зовнішніх економічних чинників та створення сприятливих умов для розвитку економіки завдяки її активній участі у світовому розподілі праці
Інвестиційно-інноваційна безпека	– це стан економічного середовища у державі, що стимулює вітчизняних та іноземних інвесторів вкладати кошти в розширення виробництва в країні, сприяє розвитку високотехнологічного виробництва, інтеграції науково-дослідної та виробничої сфери з метою зростання ефективності, поглиблення спеціалізації національної економіки на створенні продукції з високою часткою доданої вартості
Інформаційна безпека	– свідомий, цілеспрямований вплив на загрози та небезпеки державними і недержавними інституціями, окремими громадянами, за якого забезпечується інформаційний суверенітет України та захист інформаційного середовища
Інформаційна війна	– комплекс заходів і операцій, спрямованих на забезпечення інформаційної переваги по відношенню до потенційного або реального супротивника
Інформаційна зброя	– це засоби та способи, які призначені для нанесення протидіючій стороні максимальної шкоди в ході інформаційної боротьби (шляхом небезпечних інформаційних впливів)
Інформаційне протиборство	– це форма боротьби сторін в інформаційному просторі з використанням політичних, економічних та інших методів, способів та засобів для впливу на інформаційне поле супротивника та захисту власного інформаційного поля в інтересах досягнення поставлених цілей
Інформація	– це будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді

Макроекономічна безпека	– це стан економіки, за якого досягається збалансованість макроекономічних відтворювальних пропорцій
Національна безпека	– захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у сферах правоохоронної діяльності, боротьби з корупцією, прикордонної діяльності та оборони, міграційної політики, охорони здоров'я, освіти та науки, науково-технічної та інноваційної політики, культурного розвитку населення, забезпечення свободи слова та інформаційної безпеки, соціальної політики та пенсійного забезпечення, житлово-комунального господарства, ринку фінансових послуг, захисту прав власності, фондових ринків і обігу цінних паперів, податково-бюджетної та митної політики, торгівлі та підприємницької діяльності, ринку банківських послуг, інвестиційної політики, ревізійної діяльності, монетарної та валютної політики, захисту інформації, ліцензування, промисловості та сільського господарства, транспорту та зв'язку, інформаційних технологій, енергетики та енергозбереження, функціонування природних монополій, використання надр, земельних та водних ресурсів, корисних копалин, захисту екології і навколишнього природного середовища та інших сферах державного управління при виникненні негативних тенденцій до створення потенційних або реальних загроз національним інтересам
Національні інтереси	– життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток
Науково-технологічна безпека	– це стан захищеності наукового потенціалу держави, наявних у країні конкурентоспроможних технологій, а також недопущення та усунення наслідків технологічної недосконалості та господарської діяльності
Нормативно-правове забезпечення національної безпеки	– процес створення і підтримки в належному стані характеристик системи національної безпеки за допомогою впливу нормативно-правових засобів
Об'єкти національної безпеки	– людина і громадянин – їхні конституційні права і свободи; – суспільство – його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси; – держава – її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність
Політична безпека	– це стан захищеності політичних інтересів особи, соціальних груп, держав від внутрішніх та зовнішніх загроз, а також система заходів щодо забезпечення цієї захищеності
Продовольча безпека	– це стан виробництва продуктів харчування в країні, що здатний повною мірою забезпечити потреби кожного члена суспільства в продовольстві належної якості за умови його збалансованості та доступності для кожного члена суспільства
Система нормативно-правового забезпечення національної	– це сукупність законів і підзаконних нормативних актів, які створюють нормативно-правове поле для функціонування системи національної безпеки

безпеки	
Система управління національною безпекою	– сукупність елементів, взаємодія яких дозволяє реалізувати функції управління національною безпекою
Соціальна безпека	– це стан розвитку держави, за якого держава здатна забезпечити гідний і якісний рівень життя населення незалежно від віку, статі, рівня доходів, сприяти розвитку людського капіталу як найважливішої складової економічного потенціалу країни
Теорія національної безпеки (націобезпекознавство)	– система знань, яка описує і пояснює сукупність явищ у сфері національної безпеки
Тіньова економіка	– всі види економічної діяльності, які офіційно не враховані, не відображені в офіційній статистиці (тобто, це економіка, прихована від статистичного обліку)
Фінансова безпека	– це стан фінансової системи країни, за якого створюються необхідні фінансові умови для стабільного соціально-економічного розвитку країни, забезпечується її стійкість до фінансових шоків та дисбалансів, створюються умови для збереження цілісності та єдності фінансової системи країни

Навчальне видання

Укладач
Скорук Олена Володимирівна

Основи національної безпеки

Конспект лекцій

Друкується в авторській редакції